

Prace OSW / CES Studies

Agata Dubas

WIDMO BRUNATNEJ ROSJI.

**Ksenofobia na tle etnicznym – przejawy,
przyczyny i prognozy**

THE MENACE OF A 'BROWN' RUSSIA.

**Ethnically motivated xenophobia – symptoms,
causes and prospects for the future**

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich
im. Marka Karpia
© Copyright by Centre for Eastern Studies

Redaktor / Editor

Anna Łabuszewska

Katarzyna Kazimierska

Opracowanie graficzne / Graphic design

Dorota Nowacka

Tłumaczenie / Translation

OSW / CES

Współpraca / Co-operation

Jim Todd

Wydawca / Publisher

Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia

Centre for Eastern Studies

ul. Koszykowa 6a,

Warszawa / Warsaw, Poland

tel. / phone + 48 /22/ 525 80 00

fax +48 /22/ 525 80 40

Seria „Prace OSW” zawiera materiały analityczne
przygotowane w Ośrodku Studiów Wschodnich
The ‘CES Studies’ series contains analytical
materials prepared at the Centre for Eastern
Studies

Materiały analityczne OSW można przeczytać
na stronie www.osw.waw.pl

Tam również znaleźć można więcej informacji
o Ośrodku Studiów Wschodnich

The Centre’s analytical materials can be found
on the Internet at www.osw.waw.pl

More information about the Centre for Eastern
Studies is available at the same web address

ISSN 1642-4484

Spis treści / Contents

WIDMO BRUNATNEJ ROSJI.

Ksenofobia na tle etnicznym – przejawy, przyczyny i prognozy / 5

Agata Dubas

Tezy / 5

Wstęp / 6

1. Przejawy ksenofobii / 7

2. Przyczyny popularności ksenofobii w społeczeństwie rosyjskim / 13

3. Podejście władz do problemu ksenofobii / 17

4. Prognozy / 21

ANEKS. Przykładowe organizacje nacjonalistyczne działające obecnie w Rosji / 22

THE MENACE OF A 'BROWN' RUSSIA.

Ethnically motivated xenophobia – symptoms, causes and prospects for the future / 27

Agata Dubas

Main points / 27

Introduction / 28

1. Manifestations of xenophobia / 29

2. Causes for rises in xenophobia among the Russian population / 35

3. The authorities' approach to xenophobia / 39

4. Forecasts / 43

APPENDIX. Examples of nationalist organisations currently operating in Russia / 47

WIDMO BRUNATNEJ ROSJI.

Ksenofobia na tle etnicznym – przejawy, przyczyny i prognozy

Agata Dubas

Tezy

1. Przez ostatnie dziesięć lat w Rosji narasta problem ksenofobii na tle etnicznym. Przejawia się on głównie na trzech płaszczyznach. Po pierwsze w formie **ksenofobicznych nastrojów** w rosyjskim społeczeństwie skierowanych przede wszystkim przeciwko ludziom pochodzącym z Kaukazu i migrantom. Po drugie poprzez **eskalację przemocy na tle etnicznym**: napady skinheadów na osoby o niesłowiańskim wyglądzie oraz konflikty o podłożu narodowościowym wybuchające w różnych regionach kraju. Po trzecie w postaci rosnącej **aktywności skrajnych ruchów i ugrupowań nacjonalistycznych**.

2. Istnieje szereg czynników, które w różnym stopniu sprzyjają rozwojowi ksenofobii w Rosji. Wydaje się, iż najważniejsze znaczenie spośród nich mają takie zjawiska, jak: zmniejszający się udział etnicznych Rosjan w strukturze narodowościowej Federacji Rosyjskiej, napływ migrantów czy wojna w Czeczenii, która spowodowała ukształtowanie się negatywnego stereotypu mieszkańców Kaukazu. Bez wątplenia u podłoża rosyjskiej ksenofobii leżą również **procesy związane z kształtowaniem się na nowo tożsamości narodowej Rosjan** po rozpadzie ZSRR, m.in. próby zapełnienia pustki ideologicznej po komunizmie.

3. Rosyjskie władze prezentują **dialektyczne podejście do problemu ksenofobii w Rosji**. Z jednej strony **wykorzystują szerokie poparcie dla tego typu idei** w rosyjskim społeczeństwie **dla osiągnięcia bieżących celów, głównie w polityce wewnętrznej** (m.in.: dla podtrzymywania poczucia zagrożenia i konsolidacji społeczeństwa wokół Kremla) i w mniejszym stopniu w polityce zewnętrznej jako element gry w konfliktach między Federacją Rosyjską a innymi państwami. Z drugiej strony, w sytuacji, **kiedy problem ksenofobii staje się niewygodny dla władz i zaczyna się wymykać spod ich kontroli** (np. w trakcie lokalnych konfliktów na tle etnicznym czy też w przypadku, gdy radykalnie nacjonalistyczne organizacje zaczynają przejawiać coraz większe niezależne ambicje, tym samym stając się swoistą konkurencją dla władz), **podejmują one kroki mające na celu walkę z ksenofobią**. Jednakże w większości są to działania, które tylko pozornie lub tymczasowo

przeciwdziałają ksenofobii i nie likwidują faktycznych jej źródeł.

4. Ksenofobia na tle etnicznym, mimo popularności w rosyjskim społeczeństwie, **w perspektywie krótkoterminowej nie stanie się główną ideą organizującą życie polityczne w Rosji** (podstawą ideologii państwowej czy ustroju). Przemawia za tym przede wszystkim fakt, iż obecne władze Federacji Rosyjskiej prezentują jedynie instrumentalne podejście do ksenofobicznej retoryki i skutecznie zwalczają opozycję: w tym również ambicje nacjonalistycznych ugrupowań, by opanować scenę polityczną w Rosji. **W perspektywie długoterminowej** kontrolowanie narastających napięć na tle etnicznym i nastrojów ksenofobicznych w wielonarodowościowym społeczeństwie może okazać się niemożliwe i może prowadzić do niebezpiecznej eskalacji konfliktów na tle etnicznym. **Gdyby doszło do faktycznego osłabienia obecnych władz** (co w chwili obecnej wydaje się mało prawdopodobne) **nacjonalizm**, mający oparcie w ksenofobicznych nastrojach Rosjan **może stanowić jedną z bardziej wyrazistych propozycji ideologicznych organizujących na nowo rosyjskie państwo w chwili kryzysu, zaś marginalne do tej pory ruchy nacjonalistyczne mogą zyskać bardziej znaczącą pozycję na scenie politycznej Rosji.**

Wstęp

Na przełomie sierpnia i września 2006 roku w Kondopodze – 40-tysięcznym mieście w Republice Karelii na północy Federacji Rosyjskiej – doszło do zamieszek na tle etnicznym. Pretekstem do ich wszczęcia stał się incydent: bójka w kawiarni między miejscowymi Rosjanami a grupą Czechenów i Azerów, w efekcie której zginęło dwóch Rosjan. Kilka dni później do miasta przybyli przedstawiciele nacjonalistycznej organizacji Ruch przeciwko Nielegalnej Imigracji, którzy sprawnie pokierowali społecznymi nastrojami, organizując wiece, na których domagano się m.in. wysiedlenia z regionów wszystkich imigrantów z Kaukazu. Nocami podpalano i niszczone mienie należące do przedstawicieli narodowości kaukaskiej. Napiętą sytuację udało się uspokoić dopiero po kilku dniach.

Wydarzenie to urosło do rangi symbolu i odbiło się szerokim echem w Rosji. Dla jednych (przede wszystkim dla rosyjskich nacjonalistów) Kondopoga stała się „miastem bohaterem”, oznaką przebudzenia narodowego, dla innych zaś (głównie obrońców praw człowieka) modelowym przykładem wybuchu jawnie szowinistycznych nastrojów wśród Rosjan. Wydarzenia w Kondopodze, jak również kilka innych głośnych incydentów w 2006 roku (tj. zamach, w wyniku którego 21 sierpnia na Rynku Czerkizowskim w Moskwie, gdzie handlowali głównie imigranci z Azji, zginęło 10 osób i prawie 50 zostało rannych), uświadomiły narastający od końca lat 90. problem wysokiego poziomu ksenofobii w rosyjskim społeczeństwie.

Niniejszy tekst koncentruje się przede wszystkim na ksenofobii w wymiarze etnicznym, rozumianej jako niechęć, lęk czy wrogość wobec innych narodowości, jak również na związanych z nią radykalnych ideach nacjonalistycznych, które opierają się głównie na dominującej (często dyskryminującej) roli Rosjan w Federacji Rosyjskiej i odwołują się nawet do rasizmu czy neonazizmu. Ksenofobia zostanie tu przedstawiona przede wszystkim jako ogromny problem społeczny we współczesnej Rosji, który obecnie nie jest rozwiązywany, a raczej wykorzystywany zarówno przez władze, jak i ugrupowania radykalnych nacjonalistów.

Tekst jest próbą opisaną i zrozumienia przyczyn ksenofobii i popularności poglądów skrajnie nacjonalistycznych w rosyjskim społeczeństwie oraz oszacowania ich skali i potencjalnego zagrożenia w przyszłości. W pierwszej części zawarty jest opis przejawów ksenofobii we współczesnej Rosji. Przedstawione zostały grupy osób najbardziej narażonych na przemoc i szykany na tle etnicznym oraz najbardziej ksenofobiczne środowiska, a także specyfika tego problemu w rosyjskiej rzeczywistości i jego rozmiary. Druga część zawiera rozważania na temat przyczyn ksenofobicznych nastrojów wśród Rosjan, zaś ostatnie rozdziały przedstawiają podejście władz do tych kwestii oraz próbują odpowiedzieć na pytanie, czy radykalne idee nacjonalistyczne mogą w przyszłości zdominować scenę polityczną Rosji.

1. Przejawy ksenofobii

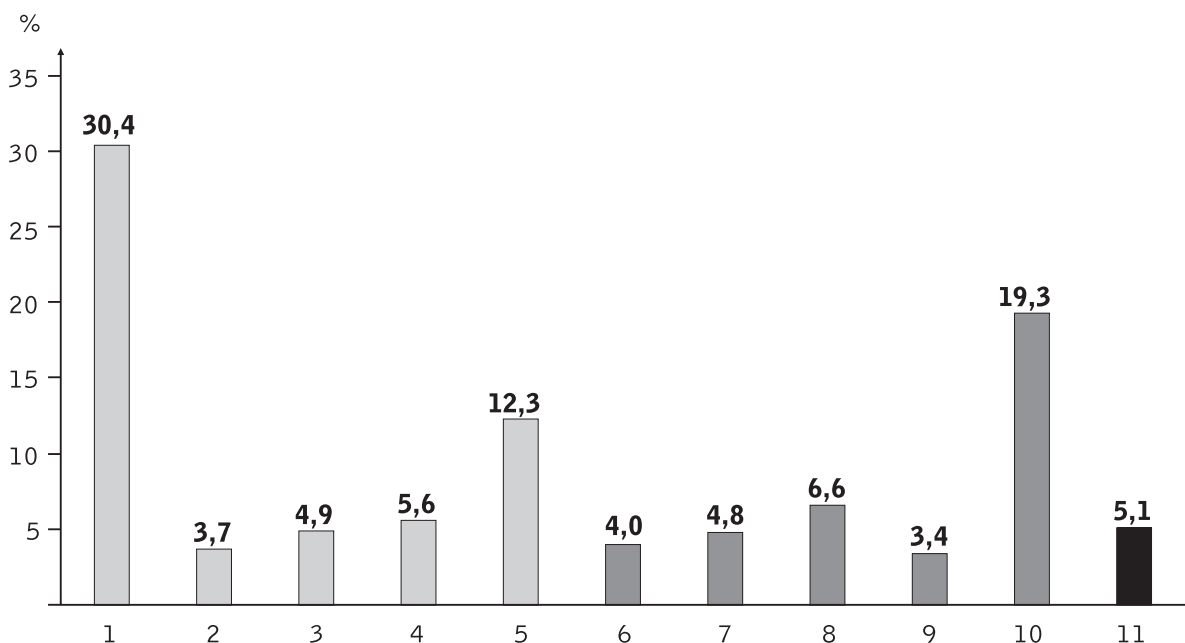
W poniższym rozdziale problem ksenofobii w rosyjskim społeczeństwie zostanie rozpatrzony na trzech płaszczyznach, na których najczęściej się on przejawia, tj. ksenofobiczne nastroje wśród Rosjan, przemoc na tle szowinistyczno-rasistowskim oraz działalność ruchów o charakterze radykalno-narodowym.

1.1. Ksenofobiczne poglądy Rosjan¹

Badania opinii publicznej wskazują, że na początku ostatniej dekady XX wieku poziom ksenofobii w Rosji był niewysoki. Panowało powszechne przekonanie, że Rosjanie z wielowiekową tradycją państwa wielonarodowościowego są narodem tolerancyjnym. Według danych niezależnego rosyjskiego ośrodka badania opinii publicznej Lewada Centr jeszcze w 1995 roku większość mieszkańców Rosji (prawie 57%) nie popierała hasła *Rosja dla Rosjan*.

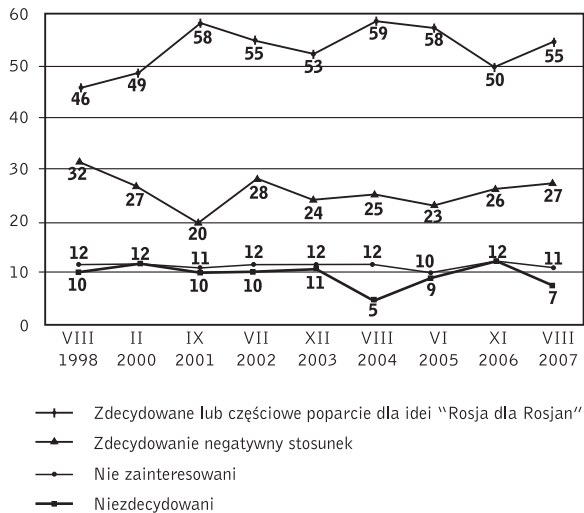
Wyraźny wzrost nastrojów ksenofobicznych nastąpił w końcu lat 90. W latach 2000–2007 poparcie dla hasła *Rosja dla Rosjan* ustabilizowało się na względnie stałym, wysokim poziomie. W tym czasie akceptację dla niego w różnym stopniu

Rys. 1. Stosunek Rosjan do hasła *Rosja dla Rosjan* w 1995 roku. Na podstawie badań Lewada Centr. Respondenci odpowiadali na pytanie, w jakim stopniu są gotowi poprzeć hasło *Rosja dla Rosjan*, w skali 1:10 (1 – zupełnie nie popieram, 10 – całkowicie popieram, 11 – osoby niezdecydowane lub respondenci, którzy odmówili odpowiedzi). Kolorem jasnoszarym został oznaczony całkowity lub częściowy sprzeciw wobec hasła *Rosja dla Rosjan* – 56,9%, kolorem ciemnoszarym częściowe lub całkowite poparcie – 38,1%.

(od całkowitej aprobaty do częściowego poparcia) deklarowało już ok. 50–59% rosyjskiego społeczeństwa. Stanowczo sprzeciwiło się jemu zaledwie niecałe 30%, uważając, że jest ono przejawem „prawdziwego faszyzmu”.

Rys. 2. Stosunek Rosjan do idei *Rosja dla Rosjan* w latach 1998–2007. Lewada Centr

O ksenofobicznych poglądach Rosjan świadczą również badania Lewada Centr², według których obecność innych narodowości budzi w społeczeństwie rosyjskim wiele obaw i negatywnych emocji. W 2007 roku aż 44% mieszkańców Rosji w mniejszym bądź większym stopniu przyznawało, iż odczuwa wrogość ze strony innych narodowości i jednocześnie odwzajemnia ją w stosunku do nich³.

1.1.1. Najbardziej ksenofobiczne środowiska

Z analizy struktury zwolenników i przeciwników hasła *Rosja dla Rosjan* wynika, iż **najwyższe poparcie dla ksenofobicznych i nacjonalistycznych poglądów we współczesnej Rosji deklarują w pierwszym rządzie ludzie młodzi, niewykształceni, biedni i mieszkający w małych miastach bądź na wsi** (patrz tabela 1). W 2006 roku idea ta była popierana przez 53% osób w wieku 16–29 lat (podczas gdy wśród osób powyżej 50. roku życia przez 47%), 51% z wykształceniem podstawowym i średnim (z wyższym 45%), 53%

Tabela 1. Stosunek Rosjan do idei *Rosja dla Rosjan* z podziałem na wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania i dochód. Lewada Centr 2006

Kategoria	Za	Przeciw	Niezdecydowani i niezainteresowani
Wiek			
16–29	53	22	26
30–49	51	27	21
50+	47	25	28
Wykształcenie			
Podstawowe	51	18	31
Średnie	51	24	23
Wyższe	45	35	25
Miejsce zamieszkania			
Moskwa	43	34	24
Duże miasta	47	27	26
Średnie miasta	49	26	25
Małe miasta	53	27	21
Wieś	53	28	29
Dochód			
Wysoki	40	33	26
Średni-wysoki	44	29	26
Średni	49	26	24
Średni-niski	51	26	24
Niski	53	17	30

z niskimi dochodami (40% z wysokimi), 53% mieszkańców małych miast i wsi (47% w dużych miastach, w Moskwie – 43%). Warto jednakże zauważyć, że różnice w poparciu dla ksenofobicznych poglądów pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi nie są znaczne. Na tej podstawie można stwierdzić, iż ksenofobia w Rosji jest problemem w zasadzie całego rosyjskiego społeczeństwa, a nie tylko zwykle kojarzonych z nią środowisk zmarginalizowanych czy biednych.

Inne badania Lewada Centr pokazują, iż **najbardziej ksenofobiczną grupą zawodową w Rosji są wojskowi oraz inne służby mundurowe**. Ponad 73% wojskowych oraz pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (w tym milicji) w 2002 roku deklaroowało negatywny stosunek do migrantów⁴.

1.1.2. Adresaci ksenofobii

Główną grupą, która wywołuje wśród Rosjan negatywne emocje, są migranci⁵. Największe rozdrażnienie i niechęć występuje w stosunku do migrantów z Kaukazu (osoby z tego regionu często są postrzegane jako migranci, mimo że posiadają rosyjskie obywatelstwo). Niezbyt lubiani są również przedstawiciele byłych republik Azji Centralnej (np. Uzbegy) oraz generalnie mieszkańcy Azji, w szczególności Chińczycy⁶.

Wśród różnych narodowości i grup etnicznych najbardziej negatywne emocje budzą **Romowie i Czeczeni**. Nie tylko nie są oni darzeni sympatią, ale – jak wskazują sondaże – u prawie 1/3 rosyjskiego społeczeństwa wywołują oni również rozdrażnienie, wrogość i niechęć⁷. O ile antypatia w stosunku do Romów ma bardziej archaiczny charakter, funkcjonuje głównie na poziomie tradycyjnych wyobrażeń, związanych z nie do końca racjonalnym strachem przed „obcymi” i jest raczej pewnego rodzaju stereotypem, niemającym bezpośredniego przełożenia na realną rzeczywistość, o tyle negatywny stosunek do Czeczenów jest przejawem szerszej i obecnie bardzo rozpowszechnionej wśród Rosjan **niechęci do przedstawicieli narodowości kaukaskich**. W potocznej świadomości rosyjskiego społeczeństwa mieszkańcy (lub migranci) z Kaukazu Północnego i Południowego (zamieszkanego przez kilkadziesiąt różnych narodowości) są postrzegani jako jedna, wroga wobec Rosjan „narodowość kaukaska”, której przedstawiciele w języku potocznym nazywani są „Kawkazcami” lub pogardliwie określani jako

„czarni”. O wysokim poziomie antypatii do osób z Kaukazu świadczą wyniki sondaży Lewada Centr, które pokazują, że stosunek rosyjskiego społeczeństwa do tych narodowości ma charakter szowinistyczny i rasistowski. Zdaniem Rosjan, to przede wszystkim uchodźcom z Kaukazu powinno się ograniczyć możliwość zamieszkania na terytorium Federacji Rosyjskiej (w latach 2004–2006 poparcie dla tego postulatu deklaroowało w zależności od roku od 42% do 50% społeczeństwa⁸). Ponadto w 2005 roku ponad 70% rosyjskiego społeczeństwa wyrażało negatywny stosunek dla ewentualnych mieszanych związków małżeńskich członków swojej najbliższej rodziny z osobami pochodzącymi z republik Kaukazu Północnego, zaś w 2006 roku prawie co czwarty Rosjanin popierał wprowadzenie zakazu wstępu dla przedstawicieli tych narodowości do części restauracji⁹.

Ksenofobiczne nastroje Rosjan i negatywne emocje bywają również skierowane w stosunku do **innych państw i zamieszkujących je narodów**. Poziom antypatii wobec nich jest w dużej mierze odzwierciedleniem bieżącej polityki zagranicznej Rosji. Konflikty i napięcia występujące w stosunkach bilateralnych (którym towarzyszy negatywna kampania w rosyjskich mediach) owocują wzrostem negatywnych nastrojów wobec danego państwa i zazwyczaj w nieco mniejszym stopniu również wobec jego ludności¹⁰. Tęgo typu zjawisko można było obserwować m.in.: w stosunku do Ukrainy w trakcie pomarańczowej rewolucji, do Estonii – w związku ze sprawą przeniesienia pomnika Brązowego Żołnierza w Tallinie w 2007 roku czy też do Gruzji w trakcie konfliktu rosyjsko-gruzińskiego w sierpniu 2008 roku¹¹.

1.2. Eskalacja przemocy na tle etniczno-szowinistycznym

Według szacunków Centrum Sowa¹², w Rosji z powodu narodowości, rasy czy innej odmienności ginie (lub zostaje pobitych) coraz więcej osób. Od 2004 roku liczba ofiar napadów rasistowskich zwiększyła się ponaddwukrotnie. W 2004 odnotowano 267 ofiar (z czego 49 – to zabici), w 2006 już 552 (56 – zabici) zaś w 2007 – 634 (68 – zabici). Do największej liczby tego typu przestępstw dochodzi w Moskwie i Petersburgu. Najczęściej ich ofiarami są osoby pocho-

Tabela 2. Statystyka napadów na tle nacjonalistycznym według obliczeń rosyjskiego Centrum Sowa

	2004	2005	2006	2007
Zabici	49	47	61	68
Pobici i ranni	218	418	502	566
Razem	267	465	563	634
Moskwa	79	195	257	251
Petersburg	41	49	57	120

dzące z Kaukazu oraz Azji Centralnej, w dalszej kolejności inni przybysze z Azji, tj. Chińczycy, Wietnamczycy i w nieco mniejszym stopniu ciemnoskórzy imigranci¹³.

Poważnym problemem są również **lokalne konflikty na tle narodowościowym**. W ciągu ostatnich kilku lat doszło do kilkunastu tego typu waśni na tle etnicznym w różnych rosyjskich regionach, najczęściej na południu Rosji. Niektóre z nich przybierały formę zbiorowych bijatyk między grupami młodych ludzi: Rosjanami i innymi narodowościami (głównie z Kaukazu) i pociągały za sobą dewastację mienia. Zazwyczaj pretekstem do ich wszczęcia był prywatny spór (czasem o podłożu kryminalnym), który nabierał później bardziej masowego charakteru. Konflikty tego typu bazują na faktycznie istniejących napięciach między ludnością lokalną (zazwyczaj narodowości rosyjskiej) a napływową, szczególnie gdy przedstawiciele tych ostatnich zajmują się w regionie konkretnym biznesem (zazwyczaj jakąś formą handlu), funkcjonują na pograniczu prawa i finansowo radzą sobie lepiej niż miejscowi. Z tego właśnie powodu, jak również w obliczu korupcji organów porządkowych (głównie milicji) pojedyncze incydenty z łatwością stają się pretekstem do erupcji społecznej frustracji, która prowadzi do eskalacji konfliktu, a nawet chwilowej destabilizacji sytuacji w danej miejscowości, szczególnie wtedy, gdy niezadowolenie społeczne wspierają przedstawiciele lokalnych organizacji nacjonalistycznych. Za przykład tego mogą posłużyć wydarzenia w Stawropolu na przełomie maja i czerwca 2007 roku. W zbiorowej bijatyce zginął wtedy młody Czeczen, kilka dni później w mieście zabito dwóch rosyjskich studentów. Trudno stwierdzić, na ile oba wydarzenia były ze sobą faktycznie powiązane, niemniej doprowadziły one do masowych manifestacji i trwającego przez kilka dni napięcia w Stawropolu.

1.3. Ruchy radykalno-nacjonalistyczne

Kolejnym przejawem ksenofobii w Rosji jest rosnąca aktywność ruchów radykalno-narodowych. W ich działalności można obecnie wyróżnić dwa nurty. Pierwszy z nich to szeroko rozumiana **subkultura** zwolenników radykalnych idei nacjonalistycznych (określana mianem skinheadów) komunikujących się ze sobą za pośrednictwem Internetu i tworzących małe nieformalne grupy. W drugi nurt wpisują się bardziej **zorganizowane struktury**: organizacje mające nazwy, liderów, strony internetowe.

1.3.1. Subkultura

Pod koniec lat 90. w Rosji coraz większą liczbę zwolenników zaczął zdobywać neonazistowski ruch skinów, czerpiący początkowo inspirację z podobnych subkultur na Zachodzie. Obecnie w Rosji jest to jeden z największych nieformalnych oddolnych ruchów, liczący według szacunków Centrum Sowa ok. 50 tys. osób, z czego aktywną działalność prowadzi ok. 10–20 tys.¹⁴. To właśnie młodzi ludzie, w różnym stopniu identyfikujący się z szeroko rozumianą subkulturą skinheadów, dokonują napaści na osoby o niesławiańskim wyglądzie (napady często są rejestrowane za pomocą telefonów komórkowych). Mają one demonstracyjny charakter, a ich sprawcy czują się bezkarni (m.in. z tego powodu, że winni zazwyczaj nie zostają ujęci i ukarani). Szczególna intensyfikacja tego typu przestępstw ma miejsce w okresie poprzedzającym ważne dla nacjonalistów daty. W 2007 roku na skutek pogłosek o możliwych napadach skinów w rocznicę urodzin Hitlera (20 kwietnia) w co najmniej trzech regionach Rosji: Biełgorodzie, Riazaniu i Iżewsku doszło do masowej hysterii (część rodziców nie puściła dzieci do szkoły, milicja nie nadążała ze sprawdzaniem niepokojących zgłoszeń). Z tego samego powodu władze jednej z moskiewskich

uczelnii zdecydowały się w tym dniu ograniczyć możliwość opuszczania akademika przez studentów cudzoziemców¹⁵.

Rosyjscy skinie tworzą **luźną sieciową strukturę** małych nieformalnych grup i pojedynczych osób. Przestrzenią komunikacji i wymiany informacji jest dla nich Internet. Centrum Sowa w maju 2007 roku doliczyło się ok. 150 rosyjskojęzycznych stron internetowych propagujących skrajnie nacjonalistyczne i rasistowskie treści, na których można znaleźć szeroki wachlarz materiałów – od instrukcji, jak skonstruować bombę po filmy dokumentujące pobicia cudzoziemców. Znaczna część skinheadów jest jednocześnie pseudokibicami piłki nożnej. Tworzą oni dobrze zorganizowane grupy, tzw. firmy, skupione wokół klubów piłkarskich¹⁶. Do wielu przestępstw na tle rasistowskim dochodzi właśnie przed lub po meczach. Coraz częściej również na rosyjskich stadionach słychać hasła neonazistowskie i rasistowskie.

Rosyjscy skinheadzi to ludzie młodzi, największą aktywnością odznaczają się grupy 15–17-latków. Jednakże w ostatnich latach przybywa liczba osób powyżej dwudziestego roku życia. Wzrost średniej wieku skinów sugeruje, że jakaś część młodzieży nie wyrasta z tego typu aktywności i z wiekiem nie zmienia poglądów na mniej radykalne.

1.3.2. Organizacje o charakterze nacjonalistycznym

Obecnie w Rosji działa wiele ugrupowań o charakterze nacjonalistycznym. Trudno oszacować ich dokładną liczbę, ponieważ większość z nich to organizacje oficjalnie niezarejestrowane, a ich liderzy działają w kilku strukturach jednocześnie. Często pełnią one funkcję „organizacji – parasoli” dla pomniejszych nieformalnych grup. Do najbardziej znanych organizacji należą m.in.: Ruch przeciwko Nielegalnej Imigracji (RPNI), Unia Narodowa (zarejestrowana jako partia), Partia Obrony Rosyjskiej Konstytucji „Ruś” (ugrupowanie niezarejestrowane), Sojusz Słowiański, Rosyjska Jedność Narodowa. Członkami tych organizacji są również rosyjscy skinheadzi, tworzący w nich często młodzieżowe bojówki. W szkolenie takich paramilitarnych grup bywają zaangażowani byli wojskowi i funkcjonariusze służb specjalnych (z uwagi na brak danych na ten temat trudno

jednak ocenić skalę infiltracji tych organizacji przez tego rodzaju służby). Wiele nieformalnych grup skinów bierze udział w zajęciach organizowanych przez tzw. kluby „wojskowo-patriotyczne”, na których zapoznają się z tajnikami sztuk walk oraz różnymi rodzajami broni i ładunków wybuchowych¹⁷.

Różnice pomiędzy poszczególnymi organizacjami nie są duże. Koncentrują się one głównie na odmiennym statusie i nieco innych formach organizacji, w mniejszym stopniu na różnicach ideologicznych. Niektóre organizacje definiują się jako partie, inne jako bardziej luźne ruchy i stowarzyszenia. Większość z nich oprócz Unii Narodowej i niektórych filii Rosyjskiej Jedności Narodowej to organizacje oficjalnie niezarejestrowane. Zasadniczy wpływ na ich kształt ma również osobowość poszczególnych liderów (są to ruchy, w których silna jednostka, lider, odgrywa istotną rolę).

W ostatnich latach w środowisku rosyjskich organizacji nacjonalistycznych można było zaobserwować zmiany, prowadzące do pewnego ujednolicenia propagowanych przezeń idei. W latach 90. panował swoisty pluralizm rozumienia rosyjskiego nacjonalizmu: zdarzało się, że nacjonałiści odwoływali się zarówno do idei komunistycznych, sentymentu do ZSRR czy też do idei monarchistycznych, prawosławno-narodowych, odrodzenia tradycji Rosji carskiej czy koncepcji euroazjatyckich. Po 2000 roku coraz częściej można zauważyć **dominację nacjonalizmu – skierowanego na budowę państwa narodowego, którego założenia można streścić w jednym hasle: Rosja dla Rosjan**. Duże znaczenie dla propagowania tego typu idei ma zapewne aktywność rosyjskich skinheadów, którzy odwołują się do skrajnych ideologii: neonazizmu czy rasizmu. Dominacja nacjonalizmu propagującego wyższość Rosjan wobec innych narodów powoduje, iż w większości najbardziej aktywnych organizacji nacjonalistycznych w Rosji różnice ideologiczne nie są duże. Przejawiają się one przede wszystkim w różnym akcentowaniu tych samych nacjonalistycznych kwestii. Jedni – np. RPNI – koncentrują się na hasłach antyimigranckich, inni – np. Unia Narodowa – propagują dosyć ogólne hasła „narodowego odrodzenia”, jeszcze inni – m.in. Sojusz Słowiański, organizacja o charakterze paramilitarnym, odwołują się bezpośrednio do ideologii nazistowskich (szerzej na temat specyfiki poszczególnych organizacji patrz Aneks).

Środowisko rosyjskich nacjonalistów cechuje intensywna wewnętrzna rywalizacja, której konsekwencją są częste kłótnie i podziały. Mimo to w ciągu trzech ostatnich lat można zaobserwować **zwiększenie się potencjału mobilizacyjnego i organizacyjnego ugrupowań nacjonalistycznych**. Widoczne jest to na przykładzie różnego rodzaju publicznych akcji przeprowadzanych przez nacjonalistów, takich jak „Rosyjski Marsz” organizowany rokrocznie 4 listopada z okazji Dnia Jedności Narodowej. Jeśli w 2004 roku odbyły się pojedyncze manifestacje nacjonalistów w 2–3 rosyjskich miastach, to w 2007 roku zorganizowano je już w ok. 25 regionach (w niektórych odbyły się one kilkakrotnie)¹⁸. Przykładem takich akcji są m.in. manifestacje 28 stycznia w obronie osób więzionych z powodów politycznych, za których nacjonałiści uważają m.in. wojskowych skazanych za zbrodnie w Czeczenii¹⁹, czy z okazji Dnia Zwycięstwa 9 maja. Istotnym momentem dla wzrostu popularności tych organizacji były wspomniane wcześniej zamieszki na tle etnicznym w Kondopodze w 2006 roku. Kluczowe znaczenie dla eskalacji tego konfliktu miał udział w nim aktywistów Ruchu przeciwko Nielegalnej Imigracji na czele z liderem Aleksandrem Biełowem. Sukces nacjonalistów w Kondopodze polegał na tym, że zamieszki pod przewodnictwem RPNI stały się prawdziwym wydarzeniem medialnym. Dzięki temu RPNI zyskało szeroki rozgłos w kraju. Sprzyjało to aktywizacji innych ugrupowań nacjonalistycznych (ośmielonych początkową bezradnością milicji i lokalnych władz oraz łatwością, z jaką można w takich sytuacjach kierować ksenofobicznymi nastrojami Rosjan) w innych częściach Rosji. Według podobnego scenariusza, przy wsparciu RPNI próbowano przeprowadzać podobne akcje bazujące na napięciach na tle narodowościowym wśród lokalnej ludności w innych regionach (m.in. w maju 2007 roku w Stawropolu na południu Rosji), choć „sukcesu z Kondopogi” nie udało się już powtórzyć.

Potencjał organizacji nacjonalistycznych umacnia również fakt, iż w odróżnieniu od lat 90., kiedy to funkcjonowały one w oderwaniu od masowych nastrojów Rosjan (choć w określonych kręgach cieszyły się dużą popularnością i zrzeszały wielu członków), **obecnie propagują one hasła coraz częściej akceptowane przez społeczeństwo**.

zwiększenie się potencjału mobilizacyjnego i organizacyjnego ugrupowań nacjonalistycznych. Rozpowszechnianiu tych nastrojów sprzyja również wielu aktywistów, którzy działali w radykalnych organizacjach jako młodzi ludzie, a teraz pracując na różnych stanowiskach, mimo zaprzestania działalności w środowiskach nacjonalistycznych, popierają głoszone przez nie poglądy. Według szacunków Centrum Sowa w latach 90. przez nacjonalistyczne organizacje przevinęły się dziesiątki tysięcy osób, przykładowo liczebność Rosyjskiej Jedności Narodowej w tym okresie dochodziła do 15 tys. członków²⁰.

W ostatnich latach część organizacji nacjonalistycznych zaczęła nieco łagodzić swoją radykalną retorykę. Otwarcie dyskryminacyjne, rasistowskie czy nawet faszystowskie hasła zastępuje się bardziej zakamuflowanymi, na pozór poprawnymi postulatami, takimi jak walka z nielegalnymi imigrantami, dbanie o interesy Rosjan itp., które w tej formie są do zaakceptowania dla większości Rosjan. Nacjonałiści tacy jak lider RPNI Aleksandr Biełow biorą udział w różnego rodzaju spotkaniach i debatach, aby złagodzić swój bardzo radykalny wizerunek (m.in. wyeliminować skojarzenia z nacjonalistycznymi chuliganami z ulicy) i zaprezentować się jako osoby o wysokiej kulturze, patrioci walczący o dobro narodu rosyjskiego. Organizacje nacjonalistyczne zaczęły angażować się również w rozwiązywanie różnego rodzaju problemów życia codziennego. RPNI pomagało m.in. domom dziecka oraz Rosjanom w odzyskaniu mieszkań wynajętych migrantom, którzy uzurpowali sobie prawo do ich własności. Opisana ewolucja nacjonalistycznej retoryki w dużym stopniu jest efektem ambicji części nacjonalistycznych liderów: dążenia do zmiany statusu ich organizacji z marginalnych, skupiających skrajnych radykałów na trafiające do szerszej grupy rosyjskiego społeczeństwa oraz chęci udziału w wyborach parlamentarnych. Przykładem takiej przedwyborczej aktywności nacjonalistycznych liderów była nie do końca udana próba powołania w maju 2007 roku przez byłego lidera partii *Rodina* Dmitrija Rogozina, byłego deputowanego tej samej partii Andrieja Sawieljewa oraz Aleksandra Biełowa nowej, nacjonalistycznej partii o nazwie Wielka Rosja, która miała zbić kapitał polityczny na głoszeniu nacjonalistycznych haseł i bazowaniu na ksenofobicznych nastrojach Rosjan²¹.

2. Przyczyny popularności ksenofobii w społeczeństwie rosyjskim

Precyzyjne określenie przyczyn ksenofobii jest trudnym zadaniem z uwagi na to, iż wiele czynników jednocześnie powoduje narastanie tego typu tendencji w rosyjskim społeczeństwie. Poniżej zostały opisane te, które zdaniem autorki wydają się odgrywać obecnie kluczową rolę w kształtowaniu ksenofobicznych postaw w Rosji. Wśród nich można wyróżnić dwa rodzaje czynników (często wzajemnie powiązanych). Pierwsze z nich to obiektywnie istniejące zjawiska i problemy współczesnej Rosji, drugie zaś są związane z bardziej subiektywnym, trudnym do ścisłej analizy procesem kształtowania się na nowo tożsamości narodowej Rosjan po rozpadzie ZSRR.

2.1. Zjawiska sprzyjające rozwojowi ksenofobii w Rosji

2.1.1. Niekorzystna dla Rosjan sytuacja demograficzna

Od 1993 roku liczebność ludności Rosji zmniejszyła się o prawie 7 mln (z 148,6 mln w 1993 roku do 141,9 w 2008). Jednocześnie zarysowała się wyraźna tendencja wskazująca na to, iż udział etnicznych Rosjan spada: między dwoma ostatnimi spisami ludności w roku 1989 i 2002 zmniejszył się on z 81,5% do 79,8% (w tych latach populacja Rosjan zmalała prawie o 4 mln). Dodatni przyrost naturalny jest notowany głównie wśród narodów Kaukazu, m.in.: Czechenów, Inguszy czy Azerów²². Zmniejszanie się populacji etnicznych Rosjan i jednoczesny wzrost liczebności narodów kaukaskich w poszczególnych regionach budzi niepokój w rosyjskiej części społeczeństwa i sprzyja powstawaniu negatywnych stereotypów, które są źródłem ksenofobii. Wyrazem niepewności co do pozycji Rosjan w Federacji Rosyjskiej jest fakt, iż 51% z nich w 2006 roku popierało uchwalenie ustawy gwarantującej ludności narodowości rosyjskiej szczególnie status jako narodowi państwowotwórcy²³. Wydaje się, iż w tej sytuacji ksenofobia stała się jedną z form obrony statusu ludności rosyjskiej w wielonarodowościowym społeczeństwie.

2.1.2. Migranci – realne problemy i wymaginowane zagrożenie

Sytuacja migracyjna Rosji jest wciąż dynamiczna. Mimo iż największa fala migrantów przybyła do tego kraju w latach 90.²⁴, Rosja jest wciąż celem migracji dla wielu cudzoziemców. Obecnie głównym celem migracji jest praca. Szacuje się, iż ok. 4,6 mln osób przyjeżdża co roku do Rosji, aby nielegalnie pracować, prawie 80% nielegalnych pracowników pochodzi z państw WNP (przodując obywatele Azerbejdżanu i Ukrainy, rośnie również liczba osób przybyłych z Tadżykistanu i Uzbekistanu)²⁵.

Obecność migrantów – szczególnie, jeśli są to osoby o innym niż słowiańskie pochodzeniu – powoduje wśród Rosjan duże napięcie. Przykładem jest między innymi sytuacja migracyjna w Moskwie, gdzie dochodzi do największej liczby napadów na tle rasistowskim. Z uwagi na atrakcyjność zarobków stolica Rosji jest głównym punktem migracji zarobkowej dla przedstawicieli wielu narodowości. Według spisu ludności z 2002 roku, 15,2% mieszkańców Moskwy stanowiły inne narodowości niż Rosjanie. Ich realna liczba jest o wiele większa z uwagi na nielegalnych migrantów, których spis objął w niewielkim stopniu. W 2008 roku co piętnaste dziecko urodzone w tym mieście miało rodziców cudzoziemców²⁶. **Niechęć do migrantów** (w 2005 roku negatywny stosunek do nich deklarowało 57% Rosjan, a w 2007 roku 57% uważało, że rząd powinien ograniczyć ich przyjazd do Federacji Rosyjskiej²⁷) **wydaje się jednym z głównych elementów rosyjskiej ksenofobii.** U jego podłoża leżą zarówno realne problemy, jak też liczne stereotypy i mity, zazwyczaj odległe od trzeźwej oceny rzeczywistości, potęgujące atmosferę poczucia zagrożenia Rosjan ze strony „obcych”.

a. Realne problemy

Ksenofobiczne nastroje Rosjan mają źródła w rzeczywistych problemach związanych przede wszystkim z **nieuregulowanym statusem migrantów w Rosji**²⁸ oraz z **brakiem programów integracyjnych.** Nielegalny pobyt migrantów wiąże się przede wszystkim z trudnościami w uzyskaniu pozwolenia na pracę i pobyt. Przyczyną tych problemów są m.in. biurokratyczne procedury, korupcja, opłacalność nielegalnego zatrudniania czy też system kwot na pracowników cudzoziemskich, które np. w Moskwie w 2008 roku

uległy wyczerpaniu już w pierwszym kwartale. Odrębnym problemem jest nieuregulowany status osób, które przyjechały do Rosji jeszcze w latach 90. na fali migracji po rozpadzie ZSRR i do tej pory bezskutecznie ubiegają się o rosyjskie obywatelstwo (ich dzieci nie mają często żadnego obywatelstwa). Z powodu braku odpowiednich dokumentów wielu migrantów jest niejednokrotnie przez lata pozbawionych podstawowych gwarancji socjalnych: praw do bezpłatnej opieki zdrowotnej, edukacji czy legalnej pracy i jest zmuszonych do funkcjonowania w szarej strefie. To z kolei **spycha ich na margines życia społecznego i nie sprzyja integracji z pozostałą częścią społeczeństwa. W tej sytuacji nielegalność migrantów staje się źródłem wielu negatywnych stereotypów, które są pożywką dla ksenofobii.**

Problemem są również **różnice kulturowe**. Wśród osób przyjeżdżających w ostatnich latach przybywa coraz więcej takich, które urodziły się już po rozpadzie Związku Radzieckiego. Nie otrzymały one wykształcenia w sowieckim systemie edukacji: nie znają dobrze języka rosyjskiego, obca jest im rosyjska kultura. W czasie migracji żyją raczej w swoich narodowych enklawach. Fakt, iż przyjeżdżający nie integrują się z miejscową ludnością i żyją w pewnej izolacji od rosyjskiej części społeczeństwa, budzi bardzo duże niezadowolenie wśród Rosjan. Różnice kulturowe, odczuwanie obcości i związanych z nią obaw stają się również bezpośrednią przyczyną ksenofobicznych nastrojów Rosjan. Między innymi z tych właśnie powodów Rosjanie nie doceniają istotnej roli migrantów jako siły roboczej, niezbędnej do dalszego rozwoju rosyjskiej gospodarki w obecnej sytuacji demograficznej (liczba ludności spada i jedyną szansą na szybkie uzupełnienie braków na rynku pracy oraz zahamowanie tempa depopulacji jest dla Rosji napływ migrantów), ale postrzegają ich głównie jako potencjalne zagrożenie.

b. Stereotypy i wyimaginowane wyobrażenia

Większość obaw związanych z migrantami wynika z wyimaginowanych wyobrażeń, niezrozumienia i stereotypów. Wiele istniejących w powszechnym obiegu negatywnych opinii o migrantach jest daleka od rzeczywistości. Przykładem mogą być przekonania Rosjan na temat przestępczości i konkurencji na rynku pracy. W 2005 roku 35% rosyjskiego społeczeństwa wyrażało niezadowo-

lenie z napływem migrantów, ponieważ uważało, że zajmują oni miejsce pracy miejscowym, zaś 31% – że sprzyjają wzrostowi przestępczości²⁹. Jednakże dane na temat przestępczości nie potwierdzają tych opinii. Jak pokazują statystyki, przestępczość wśród migrantów jest dużo niższa niż wśród Rosjan. W 2007 roku przestępstwa popełnione przez cudzoziemców w skali całego kraju stanowiły zaledwie 1% wszystkich naruszeń prawa (spośród 3,58 mln wszystkich przestępstw zaledwie 50,1 tys. zostało popełnionych przez cudzoziemców i osoby bez żadnego obywatelstwa)³⁰. Większość przestępstw migrantów nie odnosiła się do kategorii ciężkich. Były one zazwyczaj związane z brakiem możliwości zalegalizowania oficjalnego pobytu migrantów na terytorium Federacji Rosyjskiej i otrzymania pozwolenia na pracę. Z tego powodu częstym przestępstwem jest np. fałszowanie dokumentów. Do działalności przestępczej migrantów przyczyniają się również sami pracodawcy, wykorzystując ich nielegalny status i nie płacąc im za pracę³¹. Obiegowe opinie na temat konkurencji migrantów jako siły roboczej w dużej mierze również nie znajdują potwierdzenia. Faktycznie, gros migrantów przybyłych do Federacji Rosyjskiej po upadku ZSRR potrafiło lepiej przystosować się do życia w systemie gospodarki wolnorynkowej, byli bardziej zaradni i zmotywowani od mało przedsiębiorczej i przyzwyczajonej do socjalnych gwarancji oraz „rozdawniczej” gospodarki ZSRR ludności rosyjskiej. W odróżnieniu od Rosjan, którzy tworzą dosyć zatimizowane społeczeństwo, potrafili oni w ramach diaspor narodowych wzajemnie sobie pomagać i współpracować. Nie bez znaczenia były również cechy kulturowe, tj. duch przedsiębiorczości, tradycja pracy w handlu. W rosyjskich miastach poszczególne narodowości migrantów zaczęły się specjalizować w określonych branżach, np. w Moskwie Azerowie zdominowali handel kwiatami, owocami i warzywami, zaś Ormianie wyspecjalizowali się w drobnych usługach, m.in. w naprawie obuwia, wielu Tadżyków pracuje w charakterze dozorców, zaś Gruzini znani są m.in. jako kierownicy popularnych w transporcie miejskim w Rosji minibusów. W szybkim czasie migranci zapełnili etaty w usługach, handlu, na budowach i zaczęli odnosić realne sukcesy ekonomiczne. Na nich też skupiła się frustracja (i w znacznej mierze zwykła ludzka zawiść) rosyjskiego społeczeństwa, któremu trud-

no było zrozumieć, w jaki sposób migranci znajdujący się często na samym dole drabiny społecznej i wykonujący mało prestiżowe, niskopłatne i ciężkie zajęcia potrafią się wzbogacić. W tym kontekście niechęć do migrantów wydaje się związana nie tyle z konkurencją o miejsca pracy, ile z **symboliczną walką o status społeczny**. Migranci w dużym stopniu wykonują prace, których przeciętni Rosjanie nie chcą się podejmować. Jako ilustracja może posłużyć przykład wprowadzenia przez władze 1 kwietnia 2007 roku zakazu handlu dla cudzoziemców na rosyjskich bazarach. Miał on prowadzić m.in. do zagwarantowania obywatelom Rosji miejsc pracy w handlu. Szybko okazało się, że chętnych wśród Rosjan do pracy na bazarze jest niewielu i osoby innej narodowości nadal stanowią liczną grupę pracowników w tym segmencie handlu (udało się im obejść zakaz poprzez „zdobycie” obywatelstwa rosyjskiego, wynajęcie do pracy osoby narodowości rosyjskiej czy też po prostu zapłacenie wyższej łapówki). Co więcej, zaraz po wprowadzeniu zakazu można było zaobserwować nieznaczne zmniejszenie się liczby miejsc targowych w niektórych regionach Rosji³².

2.1.3. Czeczenia – „wojna w umysłach i sercach Rosjan”

Czynnikiem, który bez wątpienia przyczynił się do wzrostu ksenofobicznych nastrojów w Rosji, były konflikty w Czeczenii. Jednakże to dopiero druga wojna czeczeńska, rozpoczęta w 1999 roku, prowadzona pod hasłem operacji antyterrorystycznej i instrumentalne wykorzystanie jej do przejęcia władzy przez przyszłego prezydenta Władimira Putina zaowocowały niespotykanym do tej pory wybuchem nastrojów antykaukaskich.

Kluczowe znaczenie dla ich wzrostu miało rozprzestrzenienie się konfliktu poprzez zamachy wymierzone w cywili (niezależnie od tego, czy faktycznie były one inspirowane przez bojowników, czy przez Kreml) na inne regiony kraju (np. wybuchy w budynkach mieszkalnych w Moskwie 1999 roku, ataki terrorystyczne w teatrze na Dubrowce w 2002 roku czy w szkole w Biesłanie w 2004 roku). Propaganda władz, m.in. manipulacja przekazem medialnym o wydarzeniach związanych z konfliktem w Czeczenii, doprowadziły do drastycznego obniżenia poczucia bezpieczeństwa w rosyjskim społeczeństwie, za co winą

zbiorowo obarczono osoby narodowości kaukaskich. Nastroje ksenofobiczne zostały podsycone również przez relacje rosyjskich żołnierzy powracających z Czeczenii, którzy bezpośrednio doświadczyli okrucieństwa czeczeńskiej wojny.

Fala uchodźców z Kaukazu, osiedlających się w różnych częściach Federacji Rosyjskiej, zainicjowana przez wojny czeczeńskie, spowodowała również, że Rosjanie coraz częściej zaczęli dostrzegać różnice między rosyjską kulturą i sposobem życia a mentalnością przybyszów z Kaukazu. Obecnie najczęściej zarzucają im agresywność, głośnie zachowanie w miejscach publicznych, brak szacunku do rosyjskich zwyczajów, wyzywający i pogardliwy stosunek do rosyjskich kobiet oraz życie w zamkniętych enklawach. Różnice w mentalności, powojenne migracje i strach przyczyniły się również do wytworzenia u znacznej części rosyjskiego społeczeństwa przeświadczenia o tym, iż mieszkańcy Czeczenii nie są pełnoprawnymi obywatelami Federacji Rosyjskiej i nie należą się im takie same prawa jak Rosjanom (zob. badania na temat stosunku do mieszkańców Kaukazu przytoczone w rozdziale 1.1.).

Ponadto niechęć do osób przybyłych z Kaukazu, a w szczególności do Czeczenów, potęgowana jest również nierzadko ich sposobem bycia (duma i pewność siebie) oraz prowokacyjnym zachowaniem. Często to oni sami używają przemocy w stosunku do przedstawicieli innych narodów bądź prowokują różnego rodzaju zajścia, które wywołują ostrą reakcję wśród Rosjan (lub innych narodowości), kończąca się w efekcie lokalnymi zamieszkami. Tak było np. w sierpniu 2005 roku we wsi Jandyki w obwodzie astrachańskim, gdzie Czeczeni pierwsi wielokrotnie używali przemocy wobec miejscowych Kałmuków, co spowodowało zamieszki (ich bezpośrednią przyczyną było zamordowanie przez grupę Czeczenów miejscowego mieszkańca – Kałmuka i zbezczeszczenie przez nich tamtejszego cmentarza).

Wszystko to prowadzi obecnie do częstych konfliktów w codziennym życiu, w których znaczącą rolę odgrywa wątek przynależności etnicznej skonfliktowanych stron. Choć oficjalnie wojna w Czeczenii została zakończona i trwa proces odbudowywania tego regionu, to niechęć Rosjan do mieszkańców Kaukazu pozostanie jeszcze

długo nierozwiązanym społecznym problemem Rosji, który w przyszłości będzie prowadzić do kolejnych napięć.

2.2. Kłopoty z rosyjską tożsamością a ksenofobia

Przyczyn rosyjskiej ksenofobii należy również szukać w przemianach zachodzących w świadomości i mentalności społeczeństwa rosyjskiego. Ksenofobia i poparcie dla radykalnych idei narodowych są bowiem nie tylko reakcją na obiektywne zjawiska i problemy współczesnej Rosji, ale wydają się również istotnym elementem kształtowania się współczesnej tożsamości narodowej Rosjan i poszukiwania odpowiedzi na pytanie o pozycję Rosji na świecie. Poniżej przedstawiono kilka refleksji, które zdaniem autorki stanowią dopełnienie istotne dla zrozumienia źródeł ksenofobicznych nastrojów. Jest to jedynie próba zwrócenia uwagi na szerszy problem, wymagający bardziej dogłębnej analizy socjologicznej czy etnologicznej, co wybiega daleko poza ramy niniejszego tekstu.

Pokojowy rozpad państwa totalitarnego, jakim był Związek Radziecki, dezideologizacja życia publicznego, kompromitacja idei budowania jednego narodu sowieckiego spowodowały, że Rosjanie stanęli wobec wyzwania **ponownego zdefiniowania swojej tożsamości narodowej**. Wydaje się, że to właśnie potrzeba określenia tego „kim jestem”, szczególnie w sytuacji tzw. pustki ideologicznej (która wytworzyła się po rozpadzie ZSRR, wobec braku nowej ideologii państwowej), spowodowała obserwowany w regionach wzrost zainteresowania lokalną historią i tradycjami objawiający się m.in. poprzez tworzenie nowych mitów i legend o miejscu zamieszkania, często odwołujących się do wydarzeń i znanych postaci – zarówno z dziejów Rosji carskiej, jak i sowieckiej³³. Zdaniem rosyjskiego socjologa Lwa Gudkova, takie poszukiwanie korzeni zwróciło uwagę na różnice między poszczególnymi narodami zamieszkującymi Rosję i uaktywniło podział na „swoich” i „obcych”, tym samym stając się podłożem dla etnicznej ksenofobii w rosyjskim społeczeństwie³⁴.

Wydaje się również, że u podstaw rosyjskiej ksenofobii leży **poczucie porażki, poniżenia, niedo-**

wartościowania i niepewności jutra, które zostały wywołane zarówno przez rozpad ZSRR, jak i negatywnie ocenianą transformację w latach 90. Badania Lewada Centr pokazują, iż większość rosyjskiego społeczeństwa (w latach 2000–2006 liczba ta z niewielkimi wahaniami oscylowała w granicach 70%) ocenia negatywnie okres prezydentury Borysa Jelcyna³⁵. Wtedy to ksenofobia prawdopodobnie stała się **formą kompensacji za brak poczucia bezpieczeństwa finansowego i perspektyw poprawy sytuacji materialnej, a także reakcją obronną wobec obaw przed dalszymi przemianami**.

Zmiana ustroju spowodowała również, że nagle przestały istnieć powody do narodowej dumy (okazało się, że państwo, które dla Rosjan było do tej pory potęgą militarną, naukową, zaczęło mieć problemy z zaspokojeniem podstawowych potrzeb swoich obywateli i straciło czołową rolę na arenie międzynarodowej). Wydaje się, że pod koniec lat 90. to właśnie m.in. tego typu uczucia sprawiły, że Rosjanie zaczęli porównywać się z innymi (zarówno z Zachodem, jak i obywatelami Federacji Rosyjskiej innej narodowości) i szukać winnych własnych porażek. W tym kontekście niechęć do innych państw i narodowości uważanych za „obcych” mogła stać się w pewnym stopniu swoistą kompensacją m.in. **za poczucie utraty pozycji Rosji jako mocarstwa³⁶ (czy też chęcią jej przywrócenia)**.

2.2.1. Młodzi w poszukiwaniu idei

Młodzi Rosjanie są najbardziej podatni na ksenofobię. Zdaniem rosyjskich socjologów, to właśnie w tej grupie wiekowej jest najwięcej zwolenników skrajnie nacjonalistycznych i szowinistycznych poglądów. O czym świadczą nie tylko dane na temat poparcia dla hasła *Rosja dla Rosjan* przytoczone w rozdziale 1, ale również fakt, iż to właśnie młodzież dopuszcza się najcięższych przestępstw na tle etnicznym. Wobec braku innych atrakcyjnych idei (przy jednoczesnym kryzysie wartości i rodziny) i w sytuacji, kiedy ze strony Kremla główną formą pracy z młodymi ludźmi są odgórnie, sztucznie tworzone i podporządkowane ruchy młodzieżowe, radykalny nacjonalizm staje się niemalże jedyną autentyczną propozycją ideologiczną. Tym bardziej atrakcyjną i aktualną, iż dotyczy problemów, z którymi młodzi Rosjanie spotykają się na co dzień: faktycznie istniejącym w społeczeństwie napięciem na tle etnicznym.

3. Podejście władz do problemu ksenofobii

3.1. Instrumentalne wykorzystanie nacjonalizmu i ksenofobii

W czasie prezydentury Władimira Putina władze często odwoływały się do rosyjskiego nacjonalizmu. Można powiedzieć, że w pewnym stopniu Putin doszedł do władzy, manipulując ksenofobicznymi nastrojami Rosjan: reprezentując twarzą postawę wobec prawdziwego bądź domniemanego terroryzmu czeczeńskiego (państwowa propaganda utożsamiała terrorystów z Czeczenami i przedstawicielami innych narodowości Kaukazu). W kolejnych latach jego prezydentury istotną rolę zaczęły odgrywać obietnice, odwołujące się do kwestii takich, jak: odrodzenie silnej Rosji czy przywrócenie jej obywatelom dumy ze swojego kraju, po trudnym i upokarzającym okresie rządów Borysa Jelcyna. Dostrzegając duże poparcie dla haseł tego rodzaju, jak również duży potencjał ksenofobicznych nastrojów Kreml zaczął wykorzystywać je jako jeden z wygodnych instrumentów sprawowania władzy i uzyskiwania społecznego poparcia dla swoich działań.

3.1.1. Sposób na konsolidację społeczeństwa wokół władzy

W czasie rządów Władimira Putina władze powróciły do znanej jeszcze z czasów ZSRR retoryki zagrożenia, budującej wizerunek Rosji jako „oblężonej twierdzy”. Motyw wroga zarówno ze wewnętrznego (na jakiego często kreowany jest Zachód, w szczególności Stany Zjednoczone), jak i wewnętrznego (najczęściej przedstawianego jako islamscy terroryści bądź demokratyczna opozycja) pojawiał się w niemal każdym istotnym przemówieniu prezydenta Putina. Tak było m.in. w wystąpieniach po tragedii w Biesłanie oraz w okolicznościowych przemowach z okazji obchodów 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej czy Dnia Jedności Narodowej w 2007 roku³⁷. Strach przed wrogiem, budowanie poczucia zagrożenia ze strony „obcych”, którymi mogą być w zależności od sytuacji zarówno imigranci, jak i Czeczeni czy nawet obywatele innych państw, ma konsolidować rosyjskie społeczeństwo wokół obecnej władzy, obiecującej im skuteczną obronę przed zagrożeniami.

Rosyjskie władze prezentują często wewnętrznie sprzeczne podejście do problemu ksenofobii i nacjonalizmu w Rosji. Z jednej strony same używają ksenofobicznej retoryki, np. dla budowania poczucia zagrożenia, z drugiej zaś – w zależności od zapotrzebowania – radykalni nacjonałiści są uznawani przez Kreml za coś złego i niepożądanego lub nawet za faktyczne zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. Krytyka (bądź inne działania sprawiające wrażenie, iż władze stanowczo przeciwstawiają się skrajnemu radykalizmowi nacjonalistycznych ugrupowań) **służy do budowania pozytywnego wizerunku Kremla propagującego ideały tolerancji i walczącego z przejawami dyskryminacji rasowej**. Natomiast podsycanie strachu przed destabilizacją kraju z powodów konfliktów etnicznych, grożących np. rozpadem Rosji czy też obaw, że radykałowie (nazywani przez władze „faszystami”) mogą dojść do władzy, czyni (w opinii społeczeństwa) z Kremla jedyną siłą, która może się temu skutecznie przeciwstawić.

3.1.2. Walka z opozycją

Manipulacja takimi pojęciami jak ekstremizm, nacjonalizm czy faszyzm pozwala rosyjskim władzom na tworzenie instrumentów skutecznej walki z politycznymi przeciwnikami. Dochodzi do swego rodzaju zamiany znaczeń tych pojęć, w efekcie której opozycjoniści (w szczególności demokraci oraz obrońcy praw człowieka) niemający żadnego związku z radykalnym nacjonalizmem, bywają określani jako „faszyści” czy ekstremiści. Oskarżenia pod ich adresem kierowane są zarówno na płaszczyźnie propagandowej (np. prokremlowska organizacja młodzieżowa Nasi w 2005 roku rozprowadzała broszurę przedstawiającą listę faszystów w Rosji, na której znaleźli się opozycyjni działacze), jak i na drodze sądowej. W drugim przypadku ustawodawstwo antyekstremistyczne³⁸ jest skutecznie wykorzystywane do neutralizacji niewygodnych osób oraz likwidacji opozycyjnych organizacji. Jednym z głośniejszych przypadków był proces obrońcy praw człowieka Stanisława Dmitrijewskiego, szefa Towarzystwa Przyjaźni Rosyjsko-Czeczeńskiej (TPRC), w którym został on skazany na karę dwóch lat pozbawienia wolności w zawieszeniu za „szerzenie nienawiści etnicznej”. Pretekstem do oskarżenia była publikacja apeli Asłana Maschadowa i Achmeda Zakajewa o rozpoczęcie ne-

gocjacji w sprawie pokojowego uregulowania konfliktu w Czeczenii. W związku z tym wyrokiem również TPRC zostało wkrótce uznane za organizację ekstremistyczną i zlikwidowane³⁹.

Podejście władz do opozycji, szkalowanej przy użyciu ustawodawstwa antyekstremistycznego kontrastuje z ich postawą wobec radykalnych nacjonalistów. W wielu przypadkach publiczne manifestacje łatwiej było zorganizować radykalnym ugrupowaniom nacjonalistycznym niż demokratycznemu, opozycyjnemu ruchowi Inna Rosja.

3.1.3. Legitymizacja polityki zagranicznej Rosji oraz forma presji wobec nielojalnych sąsiadów

Ksenofobiczne nastroje są również wykorzystywane do legitymizacji polityki zagranicznej Kremla wśród Rosjan. Napięte stosunki między Federacją Rosyjską a poszczególnymi państwami, problemy i sporne kwestie w bilateralnych relacjach zawsze owocują negatywną kampanią w mediach wobec przeciwników Rosji na arenie międzynarodowej. Przedstawia ona stronniczy obraz sytuacji i prowadzi do umocnienia poparcia społecznego dla stanowiska rosyjskich władz w danym konflikcie.

Zdarza się, że oprócz propagandy rosyjskie władze decydują się również na posunięcia o charakterze czysto dyskryminacyjnym wobec przedstawicieli narodowości pochodzącej ze skonfliktowanego państwa. Przykładem tego jest zakrojona na szeroką skalę antygruzińska kampania, która odbyła się jesienią 2006 roku. Sankcjom na poziomie państwowym nałożonym przez Rosję na Gruzję towarzyszyły represje wobec osób narodowości gruzińskiej przebywających na terytorium Federacji Rosyjskiej. Przeprowadzono masowe kontrole gruzińskich restauracji, sklepów i kasyn, motywując to rzekomymi naruszeniami prawa przez gruzińskich właścicieli, dokonano też deportacji Gruzinów przebywających w Rosji (w ich trakcie zmarły dwie osoby). Nieco inny charakter przybrała w maju 2007 roku kampania antyestońska, będąca odpowiedzią na konflikt związany z przenoszeniem pomnika Brązowego Żołnierza w Tallinie. W krótkim czasie przerodziła się ona z akcji politycznej w kampanię etnicznej dyskryminacji, którą spontanicznie podchwyciło społeczeństwo. Taka reakcja Rosjan chyba prze-

rosła oczekiwania samej władzy. Oprócz pikiet pod ambasadą estońską tradycyjnie organizowanych przez prokremlowskie młodzieżówki w Rosji pojawił się cały szereg spontanicznych inicjatyw jawnie ośmieszających i dyskryminujących Estończyków, m.in. antyestońskie plakaty, wywieszki zabraniające osobom tej narodowości wstępu do klubów i restauracji, powstał nawet pomysł konkursu na projekt pomnika „głupiego Estończyka”.

Tego typu „czarne kampanie”, szkalujące inne narodowości, pełnią jeszcze jedną ważną funkcję: w sytuacji konfliktu są dodatkową formą nacisku (rzekomo wpływającą z oddolnych inicjatyw rosyjskiego społeczeństwa) na władze i opinię publiczną innego państwa.

3.1.4. Sposób na problemy socjalne

Ksenofobia i nacjonalizm pełnią w Rosji również rolę swoistego wentyla bezpieczeństwa w przypadku różnego rodzaju napięć społecznych, w szczególności w sferze socjalnej. Przerzucając odpowiedzialność za dany problem np. na migrantów, władze dokonują „kanalizacji” niezadowolonych społecznie bez konieczności wprowadzenia w życie trudnych i niecieszących się popularnością reform.

Przykładem tego typu działań było rozporządzenie rządu z listopada 2006 roku o stopniowym wprowadzeniu zakazu handlu dla cudzoziemców na rosyjskich bazarach, który rzekomo miał uporządkować sytuację w handlu ulicznym w Rosji i wspomóc obecność w tym sektorze samych Rosjan. Nowe przepisy okazały się jednak przede wszystkim populistycznym chwytem władz. Odpowiadały na antykaukaskie i antymigranckie fobie społeczeństwa (dominacja migrantów wśród handlujących na rynkach budziła wśród Rosjan od dawna niezadowolenie⁴⁰) i w zasadzie nie zmieniły sytuacji w tej sferze⁴¹.

3.2. Przeciwdziałanie czy walka z konkurencją?

Stosunek Kremla za prezydentury Władimira Putina do nacjonalistów przez długi czas nie był do końca jasny. Na oficjalnym poziomie władze stanowczo przeciwstawiały się przejawom wszelkiej dyskryminacji na tle narodowościowym. Sam Władimir Putin wielokrotnie odcinał się od radykalnego nacjonalizmu i antysemityzmu.

Z drugiej zaś strony opieszałość sądów⁴² i milicji wobec różnego rodzaju wykroczeń na tle rasistowskim oraz w zasadzie brak reakcji na agresywną, jawnie nazistowską czy rasistowską retorykę stanowiły ciche przyzwolenie na działalność skrajnych ugrupowań nacjonalistycznych. Z tego powodu za prezydentury Putina przez długi czas można było mówić o cichym poparciu nacjonalistów dla Kremla, wielu z nich zaczęło się identyfikować z władzą, a nawet popierać jej decyzje. Stało się to szczególnie widoczne np. w momencie wprowadzania przez władze ustawodawstwa zaostrzającego rosyjskie przepisy migracyjne. Była to zasadnicza zmiana w porównaniu z wczesnymi latami 90., kiedy większość nacjonalistycznych środowisk uważała się za pravicową opozycję wobec władz.

Wydaje się, że w drugiej połowie 2007 roku ze strony Kremla zaczęły płynąć sygnały o pewnej korekcie dotychczasowego stosunku do kwestii ksenofobii i nacjonalizmu. Rosnące ambicje polityczne nacjonalistycznych liderów, a także coraz większy potencjał organizacyjno-mobilizacyjny ich ugrupowań, opisany we wcześniejszych rozdziałach tego tekstu, spowodował widoczne zaostrzenie wobec nich stanowiska rosyjskich władz. Efektem tego było m.in. postawienie zarzutów o wzniecanie waśni na tle narodowościowym szefom kilku organizacji nacjonalistycznych. Latem 2007 roku zatrzymano szefa grupy Format 18 Maksima Marcinkiewicza (pseudonim „Tasak”). Fakt ten wydaje się o tyle znamieny, że po raz pierwszy został aresztowany lider znanej grupy, do tej pory bezkarnie propagującej treści rasistowskie i nazistowskie, m.in. udostępniającej filmy ze scenami pobicznych i migrantów. Trudności napotkali również organizatorzy marszu nacjonalistów 4 listopada. Co prawda władze Moskwy wydały na niego zgodę, ale jednocześnie przeprowadziły działania mające na celu zastraszenie jej organizatorów, m.in.: zatrzymano lidera RPNI Aleksandra Biełowa, u niektórych osób przeprowadzono w domach rewizje, zaś innym kazano podpisać oświadczenia, że nie wezmą udziału w akcji. We wrześniu 2007 roku Federalna Służba Rejestracji odmówiła rejestracji (niezbędnej do wzięcia udziału w wyborach do Dumy w 2007 roku) nacjonalistycznej partii Wielka Rosja⁴³. A 10 listopada 2007 roku, w Dniu Milicjanta, prezydent Putin osobiście zaapelował do funkcjonariuszy milicji o stanowczą

walkę z wszelakimi przejawami nacjonalizmu, ksenofobii i religijnej nienawiści w Rosji. Taka postawa Kremla spowodowała falę krytyki ze strony nacjonalistów pod adresem władz, a nawet samego prezydenta Putina, co może zapowiadać powrót do opozycyjnego charakteru tych środowisk.

Kolejne kroki mające na celu przeciwdziałanie agresji rosyjskich skinów zostały podjęte przez władze na początku 2008 roku. Moskiewskie władze poinformowały m.in. o utworzeniu specjalnej grupy śledczo-operacyjnej ds. przestępczości na tle etnicznym oraz rosyjsko-kirgiskiej grupy śledczej (której celem jest przeprowadzenie dochodzeń w sprawie powtarzających się napaści na osoby narodowości kirgiskiej). Z kolei Władimir Putin 22 lutego na nieformalnym szczycie Wspólnoty Niepodległych Państw zapewnił jego uczestników, że Rosja będzie usilnie walczyć z ksenofobią i nietolerancją wobec obywateli WNP⁴⁴. W 2008 roku odbyły się również szeroko komentowane procesy sprawców napadów na tle rasistowskim z wyrokami skazującymi ich na wieloletnie więzienie. Działania te miały w dużej mierze charakter pokazowy i koncentrowały się głównie na Moskwie. Ich zadaniem było załagodzenie napiętej atmosfery wokół problemu agresji na tle etnicznym, która zyskała w styczniu 2008 roku również wymiar międzynarodowy. Bezpośrednim impulsem dla ich podjęcia była interwencja Kirgistanu, który 31 stycznia wystosował oficjalną notę protestacyjną w sprawie kolejnych zabójstw swoich obywateli w Rosji.

Wszystkie te działania w zestawieniu z instrumentalnym podejściem władz do kwestii nacjonalistycznych wskazują na to, że Kreml zaczyna walczyć z przestępczością i dyskryminacją na tle nacjonalistycznym dopiero wtedy, gdy dostrzeże, że zjawisko to wymyka się spod kontroli, a nacjonałiści zaczynają mieć coraz większe, niezależne ambicje polityczne. W tej sytuacji działania Kremla bardziej przypominają **walkę z konkurencją niż niwelowanie faktycznych przyczyn ksenofobii wśród Rosjan**.

3.3. Monopolizacja

Sposobem na „zagospodarowanie” przez władze wysokiego społecznego poparcia dla idei ksenofobicznych, jak również na hamowanie ambicji radykalnych nacjonalistów jest **monopolizowanie przez Kreml** nacjonalistycznych kwestii w Rosji. Świadczy o tym szereg inicjatyw (bardziej lub mniej oficjalnie powiązanych z władzami), które mają na celu przejęcie sfer dotychczas zdominowanych przez ugrupowania nacjonalistyczne oraz propagowanie nieco złagodzonej, własnej wizji rosyjskiego nacjonalizmu, w której kluczowe znaczenie ma lojalność wobec Kremla. Wiosną 2007 roku pod patronatem kremłowskiej partii Jedna Rosja ruszył „rosyjski projekt”, który miał zainicjować szeroką społeczną dyskusję o „rosyjskości”, a faktycznie posłużyć do zyskania głosów umiarkowanie nacjonalistycznego elektoratu w wyborach parlamentarnych. Jego zasadniczym celem było odebranie radykalnym ugrupowaniom monopolu na nacjonalistyczną retorykę. Głównym efektem projektu było powstanie strony internetowej. Zamieszczone na niej forum, na którym można znaleźć wypowiedzi o jawnie ksenofobicznym charakterze, pełni funkcję łagodniejszej alternatywy dla innych nacjonalistycznych witryn w Internecie. Pomysł zagospodarowania nastrojów nacjonalistycznych nie jest nowy. Temu celowi miała służyć wykreowana w kremłowskich kuluarach w 2003 roku tuż przed wyborami parlamentarnymi (mająca pełnić rolę opozycji) nacjonalistyczna partia *Rodina* (Ojczyzna). Jednakże dwa lata później, z powodów zbyt dużych ambicji jej liderów władze wycofały poparcie dla tego projektu, w efekcie czego partia podlegała różnego rodzaju szykanom (m.in. nie dopuszczono jej do udziału w wyborach do moskiewskiej Dumy), co ostatecznie doprowadziło do jej rozpadu⁴⁵.

Obecnie działalność radykalnych ugrupowań próbuje się zastępować również poprzez inicjatywy prokremłowskich organizacji młodzieżowych. Najbardziej jaskrawym przykładem była we wrześniu 2007 roku wspólna akcja milicji i organizacji o nazwie Miejscowi (działającej pod patronatem gubernatora obwodu moskiewskiego Borysa Gromowa) mająca na celu zatrzymanie nielegalnych migrantów na moskiewskich rynkach. W pewnym sensie można ją potraktować

jako alternatywę dla działalności antymigranckiej organizacji, jaką jest Ruch przeciwko Nielegalnej Imigracji. Warto też zwrócić uwagę, że prokremłowskie młodzieżówki w zależności od zapotrzebowania sięgają na zmianę po retorykę ksenofobiczną albo propagują idee tolerancji i pokojowego współżycia wszystkich narodów Federacji Rosyjskiej. Przykładem tego jest działalność organizacji Nasi. Są oni organizatorami zarówno akcji promujących tolerancję, np. happeningu z okazji Dnia Jedności Narodowej, podczas którego w 2007 roku zszywano gigantyczną „kołdrę” symbolizującą pokojowe współistnienie wielu narodów Rosji (wzięło w nim udział 10 tys. aktywistów), jak i inicjatorami ksenofobicznych akcji protestacyjnych w sprawie przenoszenia pomnika Brązowego Żołnierza w Tallinie.

4. Prognozy

4.1. Perspektywa krótkoterminowa

4.1.1. Ksenofobia będzie przede wszystkim poważnym problemem społecznym

Obiektywne czynniki leżące u podłoża ksenofobicznych nastrojów Rosjan oraz brak adekwatnych działań władz zmierzających do rozwiązania problematycznych kwestii z nimi związanych, pozwalają sądzić, iż **ksenofobia jeszcze długo będzie poważnym problemem społecznym w Rosji**. Rosjanie, a w szczególności rosyjskie władze, muszą zmierzyć się przede wszystkim z problemem adaptacji migrantów oraz negatywnymi stereotypami dotyczącymi części obywateli tego kraju – osób narodowości kaukaskich. Wobec braku pozytywnej polityki narodowościowej oraz stanowczych działań ze strony władz zwalczających przemoc na tle etnicznym, można spodziewać się w najbliższym czasie **rosnącej liczby ofiar napadów rasistowskich oraz kolejnych konfliktów w życiu codziennym między Rosjanami a innymi narodowościami, które będą prowadzić do coraz większych podziałów w wielonarodowościowym społeczeństwie Federacji Rosyjskiej**.

4.1.2. Radykalny nacjonalizm nie zdominuje rosyjskiej sceny politycznej

W najbliższej przyszłości Kreml najprawdopodobniej nie zrezygnuje z używania ksenofobii jako narzędzia swojej polityki. Będzie raczej **dążył do jak największej kontroli i posiadania całkowitego monopolu na tego typu idee**.

Nie wydaje się jednak, aby **radykalny nacjonalizm w krótkoterminowej perspektywie miał szansę stać się ideą organizującą życie polityczne w Rosji**. Istnieją ku temu trzy zasadnicze przesłanki.

Po pierwsze rosyjskie społeczeństwo cechuje duży stopień apatii i bierności oraz wysoki poziom poparcia dla obecnych władz. Po negatywnie ocenianej epoce prezydentury Borysa Jelcyna, kojarzonej przede wszystkim z ogólnym chaosem, obecna władza na Kremlu daje Rosjanom poczucie pewnej stabilizacji, bezpieczeństwa i porządku. Z tych m.in. powodów nie wydaje się, by Ro-

sjanie byli skłonni poprzeć ksenofobiczne hasła innych sił politycznych niż obecnej elity rządzącej, szczególnie jeśli mogą one prowadzić do destabilizacji sytuacji w kraju (np. konfliktów na tle etnicznym).

Po drugie radykalny nacjonalizm z hasłem *Rosja dla Rosjan* nie jest postrzegany przez obecne władze w kategoriach potencjalnej, nowej ideologii dla współczesnej Rosji. Dla Kremla korzystniejsza jest dosyć niesprecyzowana ideologia łączenia przeszłości carskiej i sowieckiej ze współczesnością, podkreślania wyjątkowości szeroko rozumianej „cywilizacji rosyjskiej” (stawianej w opozycji do Zachodu) niż agresywna retoryka nacjonalistów, która psuje wizerunek Rosji na arenie międzynarodowej i może wymykać się spod kontroli.

Po trzecie paradoksalnie, mimo iż obecny autorytarny system sprawowania władzy w Rosji sprzyja rozwojowi ksenofobii, to jednocześnie równie skutecznie hamuje ambicje liderów radykalnych ugrupowań nacjonalistycznych. Z jednej strony władze wykorzystują ksenofobiczne nastroje do osiągnięcia krótkoterminowych celów politycznych, m.in. do walki z opozycją, rozwiązywania problemów socjalnych czy legitymizacji polityki zagranicznej i tym samym umacniają i generują ksenofobiczne poglądy Rosjan. Z drugiej jednak strony powstrzymują ksenofobiczne tendencje: zwalczając wszelką opozycję, nie pozwalają również prawicowym radykałom stać się znaczącą siłą polityczną. Innymi słowy monopol na władzę, jaki posiada obecna ekipa rządząca, wydaje się tymczasowym gwarantem tego, że radykalno-nacjonalistyczne siły polityczne nie zdominują sceny politycznej w Rosji.

4.2. Perspektywa długoterminowa

4.2.1. Ukryty potencjał

W długoterminowej perspektywie instrumentalne podejście rosyjskich władz do problemu ksenofobii może okazać się zgubne. Skrajny nacjonalizm i ksenofobia mają duży ukryty potencjał. Składają się na niego m.in.: popularność ksenofobicznych poglądów w rosyjskim społeczeństwie, coraz większa akceptacja (lub przynajmniej obojętność) dla radykalnych, często rasistowskich haseł, brak elity, która mogłaby pełnić

funkcję siły będącej w stanie kształtować bardziej tolerancyjne poglądy oraz brak równie wyraźnej i silnej alternatywy dla nacjonalizmu jako idei, wokół której mogłaby się kształtować współczesna tożsamość Rosjanina jako obywatela wielonarodowościowego państwa.

W takich warunkach, gdyby doszło do osłabienia obecnego reżimu politycznego w Federacji Rosyjskiej (co przy obecnej sytuacji polityczno-ekonomicznej wydaje się raczej mało prawdopodobne), jednym z możliwych scenariuszy jest zwrot Rosji w stronę nacjonalizmu jako głównej idei, wokół której będzie koncentrować się rosyjska scena polityczna. Wydaje się, że właśnie taki kryzys może stać się okazją do faktycznego zaistnienia nacjonalistycznych ruchów w wymiarze politycznym.

Agata Dubas

*Prace nad tekstem ukończono
we wrześniu 2008 roku*

ANEKS **Przykładowe organizacje nacjonalistyczne działające obecnie w Rosji⁴⁶**

Ruch przeciwko Nielegalnej Imigracji (Dwiżenije Protiw Nielegalnoj Imigraciji)

Lider: Aleksandr Potkin, publicznie znany pod pseudonimem Aleksandr Bielów. Przybrał taki pseudonim, aby jego nazwisko miało bardziej klasyczne rosyjskie brzmienie. W nowym nazwisku można się dopatrywać skojarzeń o charakterze rasistowskim: Bielów pochodzi od słowa „biel”, które w języku rosyjskim oznacza kolor biały. Budzi to skojarzenia z rasistowskimi poglądami: walki o czystość białej rasy. Bielów wywodzi się z legendarnego na początku lat 90. Frontu Narodowo-Patriotycznego „Pamięć”. Jego postać budzi duże kontrowersje w środowisku rosyjskich ultrapravicowych radykałów. Jest posądzany o prowokacje, współpracę z kremłowskimi „technologami politycznymi” i kłamstwa, które miały dyskredytować nacjonalistyczne środowiska.

RPNI jest skrajnie prawicowym ruchem głoszącym ksenofobiczne i rasistowskie hasła (skierowane przede wszystkim przeciwko migrantom z Kaukazu i Azji Centralnej) pod pretekstem walki z nielegalną migracją w Rosji. Powstał w 2002 roku po pogromie Ormian w Krasnoarmiejsku. Organizacja o strukturze sieciowej, mająca swoich liderów w wielu regionach Rosji, nie została zarejestrowana. Popularność zyskała po włączeniu się w zamieszki na tle etnicznym w Republice Karelii w 2006 roku. W maju 2008 roku w organizacji nastąpił rozłam na tle wprowadzanych zmian, w wyniku których RPNI miało przekształcić się z organizacji sieciowej w strukturę bardziej hierarchiczną: mającą status i procedury członkostwa. W efekcie rozłamu z organizacji odeszła część jej zwolenników na czele z Dmitrijem Zubowem (szefem Nacjonalistycznego Związku Studentów). Strona internetowa organizacji: <http://www.dpni.org/>

Rosyjski Ruch Społeczny (Russkoje Obszczestwiennoje Dwiżenije)

Organizacja nacjonalistyczno-patriotyczna, działająca głównie za pośrednictwem Internetu (m.in. portalu społecznościowego LiveJournal). Została powołana spontanicznie w maju 2005 roku wokół publicysty Konstantina Kryłowa (który za-

słynął z artykułu porównującego czeczeńskich bojowników do części Czeczenów współpracujących z armią hitlerowską w czasie II wojny światowej) i jego współpracowników. Bezpośrednim pretekstem do powołania ruchu była organizacja pomocy dla mieszkanki Moskwy Aleksandry Iwannikowej, która śmiertelnie zraniła nożem taksówkarza Ormianina, próbującego ją według różnych wersji zgwałcić bądź uwieść bez udziału przemocy. W czasie kampanii na rzecz obrony Iwannikowej (ostatecznie została ona oczyszczona z zarzutów morderstwa z premedytacją) związał się Rosyjski Ruch Społeczny. Za główne cele postawił sobie walkę z rusofobią i pomoc Rosjanom podlegającym dyskryminacji lub prześladowaniu z powodu narodowości. Organizacja nie została oficjalnie zarejestrowana. Od 2007 roku w wyniku podziału powstały dwie konkurujące ze sobą grupy RRS: pierwsza większa i bardziej aktywna na czele z liderem Konstantinem Kryłowem (RRS – Rosja) oraz druga, której szefem jest Wiaczesław Makarow.

Narodowo-Socjalistyczny Ruch „Sojusz Słowiański” (Славянский Союз)

Lider: Dmitrij Diomuszkin

Narodowo-socjalistyczny ruch, który powstał w wyniku odłączenia się od Rosyjskiej Jedności Narodowej pod koniec lat 90. Organizacja głosząca rasistowskie hasła, wykorzystująca symbolikę nawiązującą do nazizmu i hitlerowskich Niemiec (skrót od nazwy organizacji „SS” – nawiązuje do hitlerowskich oddziałów SS), zrównująca pojęcie wspólnoty słowiańskiej z białą rasą. „Sojusz Słowiański” ma również charakter militarnych bojówek: organizuje szkolenia sprawnościowe, zajęcia na strzelnicy. Oddziały organizacji działają w kilkunastu miastach Rosji, m.in.: w Moskwie, Petersburgu, Władywostoku, Lipiecku czy Saratowie. SS organizuje również pomoc dla osób skazanych za przestępstwa na tle etnicznym (również dla ich rodzin). Strona internetowa organizacji: <http://www.demushkin.com/engine/>

Towarzystwo Narodowo-Socjalistyczne (Nacyonal-socyalisticeskoje obszczestwo)

Nazistowska organizacja powstała w 2004 w wyniku odłączenia się grupy działaczy od Sojuszu Słowiańskiego. W 2005 roku jej komórki powstały również w Woroneżu i Riazaniu. Towarzystwo Narodowo-Socjalistyczne (TN) głosi hasła: „zjednoczenia wszystkich rosyjskich terytoriów w Wielką Rosję”, w której Rosjanie będą tytułarnym narodem. Do organizacji przynależała również grupa skinheadów „Format 18”, znana z dystrybucji filmów ze scenami pobic bezdomnych i migrantów. Gazeta Towarzystwa *Korpus* od 2003 roku ma oficjalną rejestrację Ministerstwa Technologii Informacyjnych i Łączności (nr PI 77-15644). Od września 2007 roku w wyniku rozłamu w organizacji (konfliktu pomiędzy jej liderami) powstały dwa ugrupowania uważające się za Towarzystwo Narodowo-Socjalistyczne: grupa **Dmitrija Rumcewa** (założyciela TN) i grupa **Siergieja (Maluty) Korotkich** o nazwie „Korotkich-Maluty”. W kwietniu 2008 roku w wyniku kolejnego rozłamu (konfliktu wokół lidera i oskarżenia go o lojalność wobec władzy i roztrwonienie funduszy organizacji) doszło do definitywnego rozpadu grupy Dmitrija Rumcewa.

Unia Narodowa (Narodnyj Sojuz)

Lider: Siergiej Baburin

Ugrupowanie zarejestrowane oficjalnie jako partia o charakterze narodowo-patriotycznym. Powstało w 2001 roku, wcześniej istniało pod nazwą *Narodnaja Wola* (zmiany dokonano w marcu 2007 roku na zjeździe partii, kiedy w jej skład weszło 13 innych ugrupowań o charakterze nacjonalistycznym). Ośmiu członków *Narodnej Woli*, w tym Siergiej Baburin, weszło do parlamentu w 2003 roku z ramienia bloku *Rodina* (*Narodnaja Wola* była jedną z trzech partii tworzących blok partyjny *Rodina*). W 2007 roku partia nie została dopuszczona przez Centralną Komisję Wyborczą do wyborów parlamentarnych z powodu dużej liczby sfałszowanych podpisów pod listą wyborczą. Głosi hasła narodowo-socjalistyczne (na zjeździe w marcu 2007 roku przyjęła program o nazwie „Za russkiju Rossiju!”), a także hasła odrodzenia narodowego Rosjan, uznaje prawosławie za główną religię w Federacji Rosyjskiej. Organizator konkurencyjnego dla akcji RPNI marszu nacjonalistów 4 listopada 2007 roku. Strona internetowa partii: <http://www.partia-nv.ru/>

Partia Obrony Rosyjskiej Konstytucji „Ruś” (Partia Zaszczity Rossijskoj Konstytucyi „Ruś”)

Lider: Jurij Wasin

Organizacja została powołana w sierpniu 2006 roku przez członków kilku nazistowskich i radykalno-nacjonalistycznych grup wywodzących się z Rosyjskiej Jedności Narodowej. Nazwa ugrupowania jest jednocześnie nazwą przenośnego przeciwlotniczego zestawu raketowego „Ruś”. W nieoficjalnej wersji „rosyjska konstytucja” rozumiana jest nie jako ustawa zasadnicza Federacji Rosyjskiej, ale jako szeroko rozumiane tradycje narodu rosyjskiego. W organizacji istnieją dwa skrzydła: jedno nawiązuje do niemieckiego nazizmu, drugie narodowo-patriotyczne skłania się ku poglądom będącym mieszanką faszyzmu, stalinizmu, idei prawosławnych i euroazjatyckich. W marcu 2007 roku partia otrzymała z sądu odmowę oficjalnej rejestracji. Strona internetowa organizacji: www.pzrk.ru

Rosyjska Jedność Narodowa (Russkoje Nacyonalnoje Jedinstwo)

W latach 90. największe ugrupowanie nacjonalistyczne w Rosji, mające w tym czasie ok. 50 zarejestrowanych filii w różnych regionach kraju. Założona w 1990 roku przez Aleksandra Barkaszowa – członka Frontu Narodowo-Patriotycznego „Pamięć”. Głosiła hasła neonazistowskie i rasistowskie, za wrogów Rosji uważała zarówno mieszkańców Kaukazu, jak i Żydów czy demokratów.

W 2000 roku doszło do rozłamu w łonie organizacji. Za jedną z przyczyn uważa się różnice w stosunku do prezydenta Władimira Putina oraz utratę zaufania do lidera Aleksandra Barkaszowa. W efekcie konfliktu doszło do powstania kilku różnych organizacji. Obecnie pod nazwą Rosyjskiej Jedności Narodowej funkcjonuje: Rosyjski Społeczno-Patriotyczny Ruch „Rosyjska Jedność Narodowa” (ros. WOPD RNE) – organizacja o sieciowym charakterze, niemająca jednego lidera, z oddziałami w kilkudziesięciu regionach Rosji (strona internetowa: www.rne.org). Sam Barkaszow założył ruch o nazwie: „Aleksandr Barkaszow”, ograniczony do strony internetowej (<http://www.barkashov.com/>) i sztabu w Moskwie.

¹ Wszystkie dane sondażowe przytoczone w podrozdziale 1.1. zostały wykonane przez Lewada Centr.

² Ksenofobiczne poglądy Rosjan obrazuje również stosunek do mieszkańców Kaukazu, szerzej opisany w podrozdziale „Adresaci ksenofobii”.

³ <http://www.levada.ru/press/2007090301.html>

⁴ L.D. Gudkow, „Rossija dla russkich...”, s. 54 [w:] „Nużny li immigranty rossijskomu obszczestwu?”, Moskwa 2006.

⁵ W 2002 roku aż 68% Rosjan deklarowało negatywny stosunek do migrantów (zarówno do cudzoziemców, jak i obywateli byłych republik ZSRR oraz uchodźców z Kaukazu, Azji Centralnej, Afganistanu (dane Lewada Centr, Jeżegodnik, Moskwa 2006).

⁶ Chińczycy są drugą grupą po osobach narodowości kaukaskiej, w której zamieszkanie na terytorium Rosji Rosjanie chcieliby ograniczyć (na podstawie badań Lewada Centr, 2006). W rosyjskim społeczeństwie istnieje mit zagrożenia ekspansją chińską, szczególnie na Dalekim Wschodzie Rosji, stąd zapewne częściowo bierze się niechęć do chińskich migrantów. Kontrastuje to z generalnie pozytywnym stosunkiem Rosjan do samych Chin, kraju, który jest postrzegany jako jeden z największych przyjaciół Rosji.

⁷ Według badań Lewada Centr w 2006 roku 30% Rosjan deklarowało niechęć i rozdrażnienie wobec Romów, zaś wobec Czechenów 24%. Lewada Centr, Jeżegodnik, Moskwa 2006.

⁸ Obszczestwiennoje Mnienije, Lewada Centr, Jeżegodnik, Moskwa 2006, s. 164.

⁹ Dane na temat stosunku do małżeństw mieszanych patrz: Gudkow, *op.cit.*, s. 73, sondaż na temat ograniczeń wstępu do restauracji patrz: Lewada Centr, Jeżegodnik, Moskwa 2006.

¹⁰ Zazwyczaj stosunek Rosjan do danego kraju jest o wiele gorszy niż stosunek do zamieszkującej go ludności. Dzieje się tak głównie dlatego, że odpowiedzialnością za napięcia w obustronnych relacjach zazwyczaj obarcza się władze bądź dosyć abstrakcyjne pojmowane państwo, a nie mieszkańców, z którymi Rosjanie często mają osobiste pozytywne doświadczenia i z którymi łączą ich liczne więzi, np. kulturowe, rodzinne. Zjawisko takie jest szczególnie widoczne na przykładzie Ukrainy, Białorusi czy Gruzji.

¹¹ Po pomarańczowej rewolucji Lewada Centr odnotował wzrost negatywnych nastrojów wobec Ukrainy. Między rokiem 2004 a 2005 liczba osób deklarujących pozytywny stosunek do tego kraju zmalała o 19 punktów procentowych (z 79% do 60%) i jednocześnie o 16 punktów wzrosła liczba deklarujących negatywny stosunek (z 13% na 29%). Podobne tendencje widoczne są w przypadku sondaży dotyczących Gruzji i Estonii, które to po wspomnianych kryzysach we wzajemnych relacjach w 2007 i 2008 roku stały się w oczach rosyjskiego społeczeństwa głównymi wrogami Rosji. Sondaże na ten temat można znaleźć w badaniach Lewada Centr: <http://www.levada.ru/press/2007082302.html>, <http://www.levada.ru/press/2007091704.html>, <http://www.levada.ru/press/2007091704.html>. Pogorszenie się stosunku Rosjan do Gruzynów na skutek antygruzińskiej kampanii propagandowej w trakcie konfliktu rosyjsko-gruzińskiego w sierpniu 2008 roku zostało opisane w komentarzu OSW Jadwigi Rogoży „Rosyjska wojna propagandowa: media jako broń da-

lekiego i bliskiego zasięgu”. <http://osw.waw.pl/pub/Komentarze/2008/080912/Komentarze09.htm>

Więcej na ten temat patrz również rozdział 3.1.3.

¹² Centrum Sowa jest informacyjno-analitycznym ośrodkiem, zajmującymi się m.in. problemami nacjonalizmu i ksenofobii w Rosji, a także kwestiami społeczno-religijnymi i obroną praw człowieka. Prowadzi m.in. stały monitoring przypadków przemocy na tle nacjonalistycznym. Jego statystyki nie są w stanie jednak pokazać faktycznej liczby tego typu przestępstw, ponieważ opierają się na obliczeniach własnych, dokonywanych na podstawie dostępnych materiałów, tj. media, prasa, internet, oficjalnych danych. Faktyczna liczba przestępstw dokonywanych na tym tle jest znacznie wyższa. Jednakże ich słaba wykrywalność, klasyfikowanie często jako zwykłe chuligaństwo z pominięciem motywu nienawiści rasowej, jak również brak rzetelnych statystyk na ten temat np. ze strony milicji i sądów nie pozwala na dokładne oszacowanie skali tego zjawiska.

¹³ Ofiarami napadów są również homoseksualiści, przedstawiciele innych subkultur, m.in. młodzieży lewackiej i anarchistycznej, reprezentujący odmienne poglądy niż skrajni nacjonaliści.

¹⁴ <http://www.polit.ru/research/2007/12/28/verhovskiy.html>

¹⁵ „W moskowskim WUZie posadili „pod zamok” inostranych studentów”, www.gzt.ru <http://www.gzt.ru/society/2007/04/19/174520.html>

¹⁶ Aleksiej Kozłow w artykule „Ultraprawyje tendencyi w futbolnych fanatskich gruppirowkach w Rossii” ([w:] „Russkij nacjonalizm”, Moskwa 2006), szacuje, że obecnie w Rosji jest ok. 10 tys. tego typu pseudokibiców o skrajnie nacjonalistycznych poglądach, z czego większość działa w Moskwie i Petersburgu.

¹⁷ <http://xeno.sova-center.ru/29481C8/A91EC67>

¹⁸ Nacyst tiumnie nie rad, <http://www.newizv.ru/news/2007-11-21/80153/>

¹⁹ Akcja w obronie więźniów politycznych odbyła się aż w 15 regionach Rosji. <http://xeno.sova-center.ru/29481C8/A91EC67>

²⁰ Aleksandr Wierchowski, „Idiejnaja ewolucyjna russkogo nacjonalizma: 1990-je i 2000-je gody” [w:] Wierchi i nazy russkogo nacjonalizma, Moskwa 2007.

²¹ <http://www.velikoross.ru/>

²² Na podstawie danych Federalnej Urzędu Statystyki: www.gks.ru oraz Prac OSW: L. Szerepka, Sytuacja demograficzna w Rosji, 2006.

²³ Badania Lewada Centr, Jeżegodnik, Moskwa 2006.

²⁴ W latach 1989–2002 do Rosji przyjechało ok. 11 mln migrantów, głównie z krajów WNP, znaczną część z nich stanowili powracający po upadku ZSRR – Rosjanie. Do tej pory nie wszystkim udało się uzyskać legalny status pobytu.

²⁵ L. Szerepka i M. Jaroszewicz, Wyzwania migracyjne w państwach wschodniego sąsiedztwa Unii Europejskiej, Warszawa 2007, s.69.

²⁶ http://www.gazeta.ru/education/2008/02/08_a_2629721.shtml

²⁷ Dane Lewada Centr za rok 2005: Gudkow, *op.cit.*, s. 71, dane Lewada Centr 2007 dostępne są na stronie: <http://www.levada.ru/press/2007082901.html>

²⁸ *Profil*, 04.02.2008.

²⁹ Dane Lewada Centr za rok 2005: Gudkow, „W поисках kozłow otpuszczenija...” s.103 [w:] „Nużny li immigranty rossijskomu obszczestwu?”, Moskwa 2006.

³⁰ Dane Ministerstwa Spraw Wewnętrznych FR, <http://www.mvd.ru/stats/10000033/10000147/5194/>

O wiele wyższy poziom przestępczości jest odnotowywany w samej Moskwie. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, w roku 2006 przestępstwa cudzoziemców i osób bez obywatelstwa w tym mieście stanowiły 17,83%. Jednakże podobnie jak w innych regionach kraju, wykroczenia dokonywane przez tę grupę na ogół nie zaliczają się do ciężkich.

³¹ „Moskwa czużym nie wierit”, *Nowyje Izwestia*, 10.10.2007.

³² Brakuje danych statystycznych, w jak dużym stopniu zmieniła się struktura etniczna pracowników rosyjskich bazarów po wprowadzeniu nowych przepisów. Jednakże według licznych doniesień prasowych, początkowo zakazowi handlu podporządkowali się głównie Chińczycy na Dalekim Wschodzie Rosji. Zaraz po wprowadzeniu nowych przepisów również w innych regionach i miastach odnotowano nieznaczne zmniejszenie się poziomu wykorzystania miejsc targowych (według danych Federalnej Służby Statystyki, w pierwszych dniach obowiązywania zakazu poziom wykorzystania miejsc targowych na moskiewskich rynkach zmalał z 76% do 68%, w Archangielsku z 67% do 57%, a w Petersburgu z 57% do 55%, <http://www.rosbalt.ru/2007/04/11/292832.html>). W skali całego kraju sytuacja nie uległa jednak radykalnej zmianie. Przykładowe artykuły opisujące sytuację po wprowadzeniu nowych przepisów można znaleźć na stronach: <http://www.mospravda.ru/issue/2007/04/26/article6056/>, <http://www.gzt.ru/wallet/2007/04/02/220015.html>, <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=755069>

³³ Dokopatsia do korniej, *Nowyje Izwestia*, 17.07.2007.

³⁴ Lew Gudkow, Ksienofobija kak problema: wczera i siegodnia, *Niezwisimaja Gazieta*, 28.12.2005.

³⁵ W 2007 roku liczba ta gwałtownie spadła do 49%. Miała na to zapewne wpływ śmierć samego Borysa Jelcyna. Oceny jego epoki jednak pozostały niezmiennie i w powszechnej świadomości funkcjonuje ona jako okres chaosu i rozpadu rosyjskiego państwa. Źródło: <http://www.levada.ru/press/2007051701.html>

³⁶ Według Lewada Centr 66% Rosjan w 2005 roku uważało, że Rosja nie jest obecnie wielkim mocarstwem.

³⁷ Tekst wystąpienia prezydenta Putina po tragedii w Biełanie 4 września 2004: http://www.kremlin.ru/appears/2004/09/04/1752_type63374type82634_76320.shtml, tekst przemówienia Władimira Putina w czasie parady z okazji 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej 9 maja 2005: http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/09/1100_type63374type82634type122346_87819.shtml, tekst rozmowy Władimira Putina w Dzień Jedności Narodowej 4 listopada 2007 roku ze słuchaczami szkół wojskowych i z przedstawicielami młodzieżowych organizacji: http://www.kremlin.ru/appears/2007/11/04/1620_type63376type82634_150255.shtml

³⁸ Termin „ekstremizm” został wprowadzony do rosyjskiego ustawodawstwa w 2002 roku wraz z przyjęciem ustawy „O przeciwdziałaniu ekstremistycznej działalności” (w kwietniu 2006 roku uchwalono poprawki rozszerzające to pojęcie i zaostrzające kary za jego przejawy).

³⁹ Towarzystwo Przyjaźni Rosyjsko-Czeczeńskiej zostało formalnie uznane za ekstremistyczną organizację na podstawie ustawodawstwa antyekstremistycznego, a faktycznie za to, że publicznie nie odzęgała się od swojego szefa.

⁴⁰ W listopadzie 2006 roku przed wejściem w życie nowych przepisów za wprowadzeniem zakazu pracy cudzoziemców na rynkach opowiadało się 75% Rosjan. Dane rosyjskiego państwowego ośrodka badania opinii publicznej WCIOM, dostępne na stronie: http://wciom.ru/novosti/press-vypuski/press-vypusk/single/3663.html?no_cache=1&cHash=487326b8be&print=1

⁴¹ Kwestia rynków została szerzej opisana w rozdziale 2.1.

⁴² W latach 2004–2006 można było obserwować pozytywną dynamikę w przyjmowaniu wyroków sądowych skazujących za przestępstwa na tle etnicznym czy rasistowskim. Liczba spraw podejmowanych przez sądy, jak również skazanych w tym okresie osób rokrocznie podwajała się (2004 roku wydano 9 wyroków, w których skazano 24 osoby, 2005 – 17 wyroków, 51 – uznanych za winnych, a 2006 – 33 wyroki, 85 winnych). Jednakże według wstępnych danych za pierwsze osiem miesięcy 2007 roku, kiedy to sądy wydały 15 wyroków uznających za winnych 31 osób, można mówić o faktycznej tendencji zmniejszenia skuteczności sądów w karaniu za przestępstwa na tle nacjonalistycznym. Ponadto w ogólnym rozrachunku liczba spraw sądowych jest niewspółmiernie mała w porównaniu z rosnącą przemocą (33 wyroki wydane w 2006 na pewno nie odpowiadają faktycznej skali przestępstw, w których według Centrum Sowa ofiarami padły co najmniej 552 osoby). Skuteczność sądów w walce z przejawami dyskryminacji na tle etnicznym czy rasowym obniża również fakt, że część spraw kończy się uniewinnieniem sprawców np. z powodu braku dowodów albo zakwalifikowaniem ich przestępstwa jako zwykłego chuligaństwa. Źródło: G. Kożewnikowa, *Radikalny nacjonalizm w Rosji...* [w:] *Wierchy i nizy rosyjskiego nacjonalizmu*, Moskwa 2007.

⁴³ Federalna Służba Rejestracji dwukrotnie odmówiła zarejestrowania Wielkiej Rosji z powodów formalnych: niezgodności statutu partii z rosyjskim ustawodawstwem. Dowodzi to upolitycznienia sprawy, szczególnie w obliczu faktu, iż przedstawiciele Wielkiej Rosji niejednokrotnie podkreślali, że programowe dokumenty nie mają żadnego związku z realnymi celami i zadaniami partii i w znacznej części zostały skopiowane z dokumentów już zarejestrowanej prokremłowskiej partii Sprawiedliwa Rosja. http://xeno.sova-center.ru/29481C8/A05A12F#r2_5

⁴⁴ <http://www.newsru.com/russia/22feb2008/sngg.html>

⁴⁵ Podejście władz do kwestii ksenofobii i nacjonalizmu obrazuje również przypadek Dmitrija Rogozina, lidera partii *Rodina*. Pomimo iż Kreml wycofał się z poparcia dla tej partii, to sam Rogozin 10 stycznia 2008 roku został nominowany na stanowisko stałego przedstawiciela Rosji przy NATO.

⁴⁶ Informacje zawarte w aneksie pochodzą ze stron internetowych przedstawionych organizacji oraz ze stron: <http://www.anticomproamat.ru> i <http://xeno.sova-center.ru>

THE MENACE OF A 'BROWN' RUSSIA. Ethnically motivated xenophobia – symptoms, causes and prospects for the future

Agata Dubas

Main points

1. Ethnically motivated xenophobia has been on the rise in Russia for the last ten years. It generally manifests itself in three main ways. Firstly, it takes the form of **xenophobic sentiments** among Russians, directed primarily against people of Caucasian origin and immigrants. Secondly, it is visible in **the escalation of ethnically motivated violence**, in the forms of attacks perpetrated by skinheads against people of non-Slavic appearance as well as conflicts on the grounds of nationality breaking out in different regions of the country. Finally, it manifests itself through the rising **activity of extreme nationalist movements and groups**.

2. A number of factors contribute to varying degrees to the development of xenophobia in Russia. It appears that phenomena such as the diminishing proportion of ethnic Russians in the ethnic composition of Russia's population, the influx of immigrants, and the war in Chechnya (which has led to the formation of a negative stereotype about people from the Caucasus), are playing the most important roles in this development. Undoubtedly **the processes related to the formation of a new Russian national identity** following the break-up of the USSR, including the attempts to fill the ideological void created by the collapse of communism, are also at the root of Russian xenophobia.

3. **The Russian authorities have demonstrated an ambiguous attitude towards the problem of xenophobia.** On the one hand, **they have exploited the popularity of these kinds of ideas to achieve their current goals, mainly in the field of domestic politics** (for example, to solidify a sense of threat and consolidate society around the Kremlin) and, to a lesser extent, in the context of foreign politics, as an element of the strategic manoeuvring in conflicts between the Russian Federation and other states. On the other hand, **as soon as the problem of xenophobia becomes inconvenient for the authorities and starts to get out of hand** (such as on the occasions of local ethnic conflicts, or when radical nationalist organisations start to develop excessive ambitions and position themselves as competitors to the authorities), **the government takes measures against**

xenophobia. However, in most cases these measures only address the problem superficially or provisionally, and fail to remove its underlying causes.

4. In spite of its popularity among the Russians, **ethnically motivated xenophobia will not in the short term become the main idea organising political life in Russia**, that is, the foundation of the state ideology or political system. The main reason for this is that the current authorities of the Russian Federation are making instrumental use of this xenophobic rhetoric, and are effectively combating all opposition, including the nationalist groups which have ambitions to take control of the political scene in Russia. **In the long term**, however, keeping a lid on the mounting ethnic tension and rising xenophobia in Russia's multicultural society may prove impossible, which may in turn lead to a dangerous escalation of ethnically motivated conflicts. **Should the power of the current government wane** (which does not appear likely in at present) **nationalism**, reinforced by the xenophobic sentiments of the ethnic Russian population, **may become one of the most prominent ideological options for a new organisation of the Russian state in times of crisis, and the nationalist movements, which have been marginal so far, may gain a stronger position on the Russian political scene.**

Introduction

In late August and early September 2006, Kondopoga, a town of 40,000 inhabitants in Russia's Republic of Karelia, became the scene of ethnic riots. The pretext for the outbreak was one specific incident – a fight in a café between the local Russians and a group of Chechens and Azeris, in which two Russians were killed. Several days later, members of the nationalist organisation Movement Against Illegal Immigration arrived in the town and skilfully manipulated public sentiments by organising rallies in which the demonstrators' demands included the expulsion of all Caucasian immigrants from the region. At night-time, property belonging to members of the Caucasian community was burned or destroyed. It was only several days later that the tense situation was calmed.

This event soon took on a symbolic force and received a great deal of attention throughout Russia. For some, mainly Russian nationalists, Kondopoga became a 'hero city' and a harbinger of national revival, whereas for others, in particular human rights activists, it was a model example of the outbreak of openly chauvinistic sentiments among ethnic Russians. The events in Kondopoga, together with several other widely discussed incidents in 2006 (including the attack on 21 August in Moscow's Cherkizovskiy Market where most of the merchants were immigrants from Asia, and 10 people were killed and nearly 50 injured), put the problem of rising xenophobia in Russian society at the centre of attention.

This paper focuses on the ethnic dimension of xenophobia, as understood as aversion, fear or hostility vis-à-vis members of other nationalities, as well as the related radical nationalist ideas founded on the concept of the dominant (and often discriminatory) role of the Russians in the Russian Federation, with reference to racism or neo-Nazism. This text primarily presents xenophobia as an enormous social problem in today's Russia, which is not being addressed at the moment, but is instead being exploited by both the authorities and radical nationalist groups.

This paper attempts to describe and understand the causes of xenophobia and the reasons for the

popularity of extremely nationalist views among ethnic Russians. It also seeks to estimate the scale of the problem and the potential threat it may create in the future. The first part describes the different manifestations of xenophobia in present-day Russia. It identifies the groups most exposed to ethnically motivated violence and persecution, as well as the most xenophobic communities, and discusses the scale of the problem and its specific characteristics in the context of Russian reality. The second part looks into the underlying causes of xenophobic sentiments among Russians, while the last chapters delve into the authorities' attitude towards the problem and seek to answer the question of whether radical nationalist ideas may in future come to dominate Russia's political scene.

1. Manifestations of xenophobia

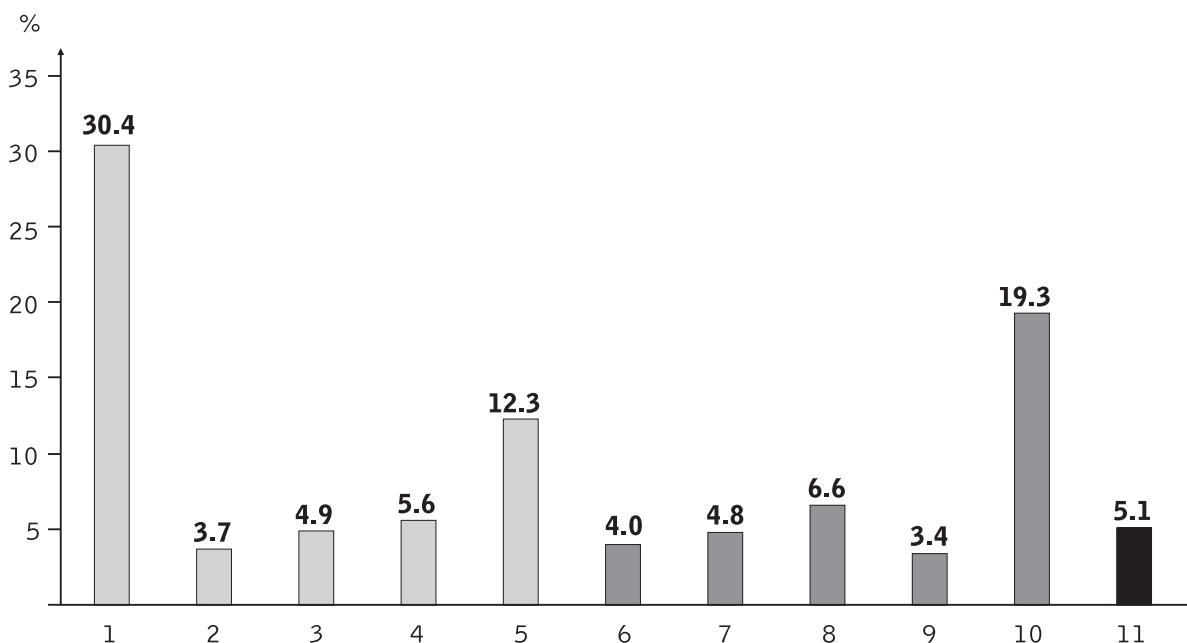
In this chapter, the problem of xenophobia in Russian society is discussed with regard to its three most prominent aspects, i.e. xenophobic sentiments among Russians, chauvinistically and racially motivated violence, and the activities of radical nationalist movements.

1.1. Russians' xenophobic views¹

Public opinion polls suggest that during the last decade of the twentieth century, the level of xenophobia in Russia was low. The generally held conviction was that the Russian people, with their centuries-long tradition of a multinational state, were a tolerant nation. According to the figures of Levada Tsentr, an independent public opinion institute, in 1995 a majority of the Russians (nearly 57%) were still opposed to the slogan of 'Russia for the Russians'.

The late 1990s marked a clear rise in xenophobic sentiments. Between 2000 and 2007, the popularity of the slogan stabilised at a relatively constant, high level. During this period, around 50–59% of Russian society declared various degrees of support for this idea (ranging from total to

Fig. 1. The Russians' attitude towards the concept of 'Russia for the Russians' in 1995, based on research by Levada Tsentr. The respondents were asked to what extent they endorsed the slogan of 'Russia for the Russians' on a scale of 1:10 (1 – I do not endorse at all, 10 – I totally endorse, 11 – undecided respondents or those who refused to answer). Light grey indicates total or partial opposition to the slogan (56.9%), while dark grey stands for partial or total endorsement (38.1%).

partial acceptance). Less than 30% were firmly opposed to the slogan, believing it to be a manifestation of ‘pure fascism’. Russian xenophobic views were also apparent in the research by Levada Tsentr², according to which the presence of members of other nationalities

in Russian society was perceived as a cause of concern or negative emotions. In 2007, up to 44% of the Russians admitted to a greater or lesser extent that they were sensing hostility from other nationalities and were reciprocating it³.

1.1.1. The most xenophobic groups in society

An analysis of the figures on supporters and opponents of the slogan shows that in today’s Russia, xenophobic and nationalistic views are most popular among the young, those without education, the poor and the inhabitants of small towns or villages (see Table 1). In 2006, the idea was endorsed by 53% of people aged 16–29 (compared to 47% of those over 50), 51% of people with primary or secondary education (45% of those with university education), 53% of those with low incomes (40% of those with high incomes), 53% of the inhabitants of small towns and villages (47% of the population of large cities, and 43% in the case of Moscow). However, it should be noted that the differences between the particular social

Fig. 2. The Russians’ attitude towards the concept of ‘Russia for the Russians’ in 1998–2007. Levada Tsentr

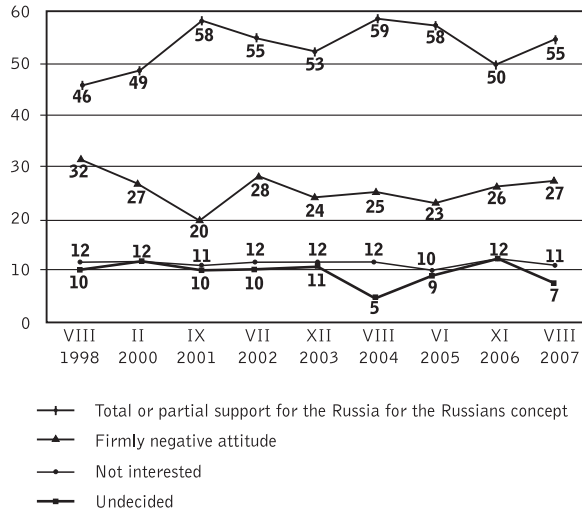

Table 1. Russian attitudes towards the concept of ‘Russia for the Russians’, broken down by age, education, place of residence and income. (Levada Tsentr 2006)

Category	For	Against	Undecided and not interested
Age			
16–29	53	22	26
30–49	51	27	21
50+	47	25	28
Education			
Primary	51	18	31
Secondary	51	24	23
University	45	35	25
Place of residence			
Moscow	43	34	24
Big cities	47	27	26
Medium-sized cities	49	26	25
Small towns	53	27	21
Villages	53	28	29
Income			
High	40	33	26
Medium to high	44	29	26
Medium	49	26	24
Medium to low	51	26	24
Low	53	17	30

groups in terms of their support for xenophobic views are small. It may be argued on this basis that the problem of xenophobia in fact affects Russian society as a whole, and not only the marginalised or poor strata who are usually associated with it.

Another study by Levada Tsentr shows that **the military and other uniformed services are the most xenophobic professional groups in Russia**. In 2002, over 73% of military and Interior Ministry personnel (including the police) declared a negative attitude towards immigrants⁴.

1.1.2. The targets of xenophobia

Immigrants are the main group which inspires negative emotions in Russians⁵, and immigrants from the Caucasus in particular provoke the most irritation and hostility (people from this region are often regarded as immigrants even if they hold Russian citizenship). People from the other Central Asian republics, for example the Uzbeks, and generally people from Asia, especially the Chinese⁶ are also less than welcome.

Among the various nationalities and ethnic groups of Russia, the **Roma and the Chechens** are those who provoke the strongest negative sentiments, going beyond a mere lack of friendliness – according to the polls, these groups provoke irritation, hostility and aversion in nearly a third of Russians⁷. While the aversion to the Roma people is more archaic, and functions mainly at the level of traditional images stemming from an irrational ‘fear of strangers’, and is a kind of stereotype without a direct impact on reality, the negative attitude towards Chechens is a sign of a broader and currently very widespread **aversion to members of the Caucasian nations**. In the Russians’ common perception, the inhabitants of (or immigrants from) the Southern and Northern Caucasus (a region inhabited by several dozen different nationalities) form a single ‘Caucasian nationality’ which is hostile to the Russians, whose members are referred to as ‘Kavkaztsy’ in everyday language, or derisively called ‘the blacks’. The results of polls by Levada Tsentr testify to a high level of aversion towards people from the Caucasus, as they show that the attitude of Russian society towards these nationalities is chauvinist and racist. According to such Russians, it is primarily refugees from the Caucasus who should face re-

strictions on residence in the Russian Federation (between 2004 and 2006, the percentage of Russians in favour of such restrictions fluctuated between 42% and 50%⁸). Moreover, in 2005 more than 70% of the Russian public expressed a negative attitude towards the possibility of a mixed marriage between a member of their closest family and a person from the Northern Caucasus, whereas in 2006, nearly 25% of Russians were in favour of prohibiting access to some restaurants for members of these nationalities⁹.

Sometimes Russians also direct their xenophobic sentiments and negative emotions against **other states and nationalities**. To a large extent, the level of aversion reflects the current line of Russia’s foreign policy. Conflicts and tension in bilateral relations (accompanied by negative campaigns in the Russian media) cause a rise in negative sentiments with regard to a given country and, to a slightly lesser degree, its inhabitants¹⁰. This phenomenon was observed, for example, in the case of Ukraine at the time of the ‘Orange Revolution’, in the case of Estonia in connection with the relocation of the Bronze Soldier monument in Tallinn in 2007, and during the Russian-Georgian conflict in August 2008¹¹.

1.2. Escalation of violence on ethnic and chauvinistic grounds

According to estimates from the SOVA Centre¹², the number of people killed (or beaten) each year in Russia on the grounds of nationality, race or other difference, is increasing. The number of victims of racist attacks has more than doubled since 2004. In that year, 267 people were attacked (including 49 fatally), in 2006 this number increased to 552 (56 fatally), and to 634 in 2007 (68 fatally). The largest number of such crimes is reported in Moscow and St. Petersburg. The victims are most often people of Caucasian and Central Asian origin, then other Asians, i.e. Chinese and Vietnamese, and finally, slightly less frequently, black immigrants¹³.

Local nationality-motivated conflicts are also a serious problem. In recent years, more than a dozen ethnically motivated clashes occurred in various regions of Russia, most of them in the south. Some of these conflicts have taken the form of

Table 2. Statistics of attacks on nationalistic grounds, according to calculations by the Russia SOVA Centre

	2004	2005	2006	2007
Killed	49	47	61	68
Beaten or injured	218	418	502	566
Total	267	465	563	634
Moscow	79	195	257	251
St. Petersburg	41	49	57	120

fight between groups of young people, Russians on the one hand, and members of other nationalities (mainly Caucasian) on the other, and have involved destruction of property. The pretext usually comes from a private dispute (often with a criminal background), which later transforms into a more substantial, general conflict. Clashes of this kind stem from tension existing between the local population (usually Russians) and the newcomers, especially if the latter are involved with a specific business in the region (usually some form of trade), tend to operate on the margins of legality, and are seen to be managing better than the local population in financial terms. For these reasons, and also due to corruption in the security forces (especially the police), an isolated incident may be easily used as a pretext for an eruption of frustration, which can then in turn lead to an escalation of the conflict, and in some cases, even to temporary destabilisation in the given town or city, especially if the people's sense of frustration is reinforced by measures taken by local nationalist organisations. The situation which arose in Stavropol in late May and early June 2007 may serve as an example. A young Chechen was killed in a group fight, and several days later, two Russian students were killed. It is difficult to say to what extent the two incidents were really related; however, they triggered mass demonstrations and tensions which continued for several days.

1.3. Radical nationalist movements

Another manifestation of xenophobia in Russia concerns the rising activity of radical and nationalist movements. Here, two currents may be distinguished. One comprises a broadly understood **subculture** of the supporters of radically nationalist ideas (referred to as skinheads), who communicate using the internet and form small

informal groups. The second current comprises **more organised structures**, i.e. organisations with names, leaders and websites.

1.3.1. The subculture

In the late 1990s, the neo-Nazi skinhead movement, which was originally modelled on similar subcultures in the West, started to attract increasing numbers of supporters in Russia. Currently it is one of the largest informal grassroots movements in that country, with around 50,000 followers, including between 10,000 and 20,000 active members, according to estimates by the SOVA Centre¹⁴. It consists of young people identifying, in varying degrees, with the broadly understood skinhead subculture, who carry out attacks against people with a non-Slavic appearance (and frequently record them using mobile phones). The attacks have a demonstrative character and the perpetrators act with a sense of impunity, one of the reasons being that the attackers are seldom arrested or punished. The incidence of such crimes increases in periods preceding dates which are of importance for the nationalists. In 2007, as a result of rumours concerning possible skinhead attacks on the anniversary of Hitler's birth (20 April), mass hysteria broke out in at least three regions of Russia (Belgorod, Rязan and Izhevsk) where some parents did not let their children go to school and the police struggled to handle the volume of worrying reports. For the same reason, the authorities at one of Moscow's universities decided on that day to impose restrictions on foreign students leaving their dormitories¹⁵.

The Russian skinheads form a **loosely networked structure** of small informal groups and individuals. They communicate and exchange information using the internet. In May 2007, the SOVA Centre estimated that around 150 Russian-lan-

guage websites existed which promote extreme nationalistic and racist ideas, and contain a wide variety of materials ranging from instructions on how to build a bomb to making recordings documenting attacks on foreigners. Many skinheads are at the same time football hooligans. They form well-organised groups, the so-called 'firms', which are gathered around particular football clubs¹⁶. Many racist crimes are committed before or after football matches. Neo-Nazi and racist slogans are also heard increasingly frequently in Russian sports stadium.

Russian skinheads are young people; the most active groups consist of people aged 15 to 17. However, the number of those over 20 has been increasing recently. The rise of the average age among the skinheads suggests that some of the young people do not 'grow out' of this kind of activity, and do not embrace less radical views with age.

1.3.2. Nationalist organisations

There are many nationalist groups operating in Russia at the moment. It is difficult to estimate their exact number, because most of them are not officially registered and their leaders simultaneously operate in more than one structure. These groups often act as umbrella organisations for smaller, informal groups. The most widely known include the Movement Against Illegal Immigration (DPNI), the National Union (which is registered as a political party), the Rus Party for the Defence of the Russian Constitution (unregistered), the Slavic Alliance, and Russian National Unity. Russian skinheads also frequently number among the members of these organisations, and often form militant youth groups within them. Former military and secret service officers sometimes provide training for such paramilitary units (however, due to the lack of data on the subject, it is difficult to estimate the scale on which these services have infiltrated the organisations in question). Many informal skinhead groups participate in activities organised by so-called 'military patriotic clubs', in which the participants practice martial arts and learn to use different kinds of weapons and explosives¹⁷.

The differences between particular organisations are small, and mainly concern their status and organisational form, whereas ideological divergences are much less pronounced. Some organi-

sations define themselves as parties, others as less formal 'movements' and 'associations'. With the exception of the National Union and some affiliates of Russian National Unity, most of them are not officially registered. The personality of the leader has a fundamental influence on the shape of the particular organisations; in these movements, a strong individual, the leader, plays a significant role.

In recent years, Russian nationalist organisations have undergone some changes, as a result of which the ideas they promote have become more homogeneous. In the 1990s, Russian nationalism was more pluralistic: some nationalists invoked Communist ideology and a nostalgia for the USSR, while others referred to monarchist or Orthodox-national ideas, the renaissance of the Tsars' Russia or Euro-Asian concepts. After 2000, **a nationalism gradually became dominant which aims at the construction of a nation state whose assumptions could be summarised in one slogan, 'Russia for the Russians'**. The activities of Russian skinheads, who follow extreme ideologies such as neo-Nazism or fascism, certainly play an important role in the dissemination of such ideas. As a result of the prevalence of the particular variety of nationalism which promotes the domination of the Russians over the other nations, the ideological differences among the majority of the most active nationalist organisations in Russia are slight. They mainly manifest themselves in a different distribution of emphasis among an invariable set of nationalist ideas. Some groups, such as the DPNI, focus on anti-immigration slogans; others, such as the National Union, promote fairly general ideas of 'national revival', others still, including the paramilitary Slavic Alliance, refer directly to Nazi ideology (see the Appendix for more information on the specific characteristics of particular organisations).

The community of Russian nationalists is prone to intensive internal rivalry which often leads to clashes and divisions. Nevertheless, **their potential for mobilisation and organisation has been increasing over the last three years**. This is visible in the various public actions which the nationalists have organised, such as the Russian March organised each year on 4 November on the occasion of National Unity Day. In 2004, isolated nationalist demonstrations took place in two or three Russian cities, whereas in 2007, such events were

organised in around 25 regions (in some of them, demonstrations were staged on more than one occasion)¹⁸. Examples of such events include demonstrations on Victory Day (9 May), as well as the demonstrations of 28 January organised in defence of political prisoners; according to the nationalists, this group includes military personnel sentenced for crimes committed in Chechnya¹⁹. The 2006 ethnic riots in Kondopoga mentioned above marked a period of an important rise in the popularity of nationalist organisations. The involvement of the activists of the Movement Against Illegal Immigration, led by Alexander Belov, was of crucial importance for the escalation of that conflict. Among other reasons, the significance of the nationalists' success in Kondopoga stemmed from the fact that the riots in which they played a leading role became a big media event. As a consequence, the DPNI received a great deal of publicity throughout the country. This contributed to the activation of other nationalist movements from other parts of Russia, which were encouraged by the initial helplessness of the police and the local authorities, and the ease with which Russian xenophobic sentiments could be manipulated in such situations. Later, attempts were made to organise similar actions designed to exploit ethnic tension among the local populations in other regions (for example, in Stavropol, southern Russia, in May 2007), according to similar scenarios and with the DPNI's assistance; however, the 'success of Kondopoga' was not repeated.

The potential of the nationalist organisations is further reinforced by the fact that, unlike in the 1990s, when they did not express mass sentiments prevalent in the Russian society (despite being highly popular in certain circles and having a large membership base), they are currently promoting ideas which are increasingly accepted by the general public. One factor contributing to the spread of such sentiments is the fact that many activists, who used to operate in radical organisations when they were young, now hold various positions and, even though they are no longer active in the nationalist communities, they still support the ideas promoted by these communities. According to estimates by the SOVA Centre, tens of thousands of people were members of nationalist organisations at various moments during the 1990s. For example, the num-

ber of members of Russian National Unity reached 15,000 in this period²⁰.

Some nationalist organisations have started to slightly mitigate their radical rhetoric in recent years. Openly discriminatory, racist or fascist slogans are being replaced with more veiled, superficially 'correct' postulates, such as the fight against illegal immigrants, protection of Russian interests, etc., which in these forms are acceptable to a majority of people in Russia. Nationalists such as the DPNI leader Alexander Belov have taken part in various meetings and debates with the intention of mitigating their very radical image (by means such as eliminating their associations with nationalist street hooligans), and presenting themselves as highly cultured people and patriots fighting for the interests of the Russian nation. Nationalist organisations have also started to assist Russians in various everyday problems. For example, the DPNI has given aid to orphanages, and has assisted some Russians in reclaiming their apartments which had been let to immigrants who later illegally took over the ownership of those properties.

The main reason for this evolution in the nationalists' rhetoric comes from the ambitions of some of the leaders who seek to change the status of their organisations, transforming marginal groups of extreme radicals into organisations that could appeal to a wider public and aspire to participate in general national elections. One example of such pre-elections activity by nationalist leaders was the unsuccessful attempt to create a new nationalist party called Great Russia in May 2007 by Dmitry Rogozin, the ex-leader of Rodina, Andrei Savelev, a former deputy of the same party, and Alexander Belov (DPNI)²¹. The group intended to establish its position in politics by disseminating nationalist slogans and exploiting Russian xenophobic sentiments.

2. Causes for rises in xenophobia among the Russian population

It is difficult to identify the causes of xenophobia precisely because sentiments of this kind are rising in Russian society due to the simultaneous operation of multiple factors. Below the author discusses those factors which have played a key role in the development of xenophobic attitudes in Russia. These can be divided into two, often interrelated categories. The first category comprises real issues and problems affecting today's Russia, whereas the second includes factors related to the more subjective process of Russians forging a new national identity for themselves following the break-up of the Soviet Union, a process which does not lend itself so readily to exact analysis.

2.1. Phenomena contributing to the development of xenophobia in Russia

2.1.1. Demographic situation disfavours the Russians

Over the last fifteen years, the population of Russia has decreased by nearly 7 million, from 148.6 million in 1993 to 141.9 million in 2008. At the same time, a clear tendency has been observed whereby the proportion of ethnic Russians in the population of the Russian Federation is decreasing: between the last two censuses of 1989 and 2002, it fell from 81.5% to 79.8% (in the same period, the total population of Russia shrank by nearly 4 million). Positive population growth rates have mainly been observed in the Caucasian nations, including the Chechens, the Ingush and the Azeris²². The shrinking of the ethnically Russian population, combined with the population growth observed in different regions of the Caucasus, is a source of concern for some sections of Russian society and is conducive to the formation of negative stereotypes, which in turn engender xenophobia. For example, the uncertainty about the position of the ethnic Russian population in the Russian Federation manifests itself in the fact that in 2006, 51% of Russians were in favour of a bill that would accord a special status to ethnic Russians as the state-forming nation²³. It appears that in this situation, xenophobia has come to be seen as a way of safeguarding the status of the Russian population in a multi-ethnic society.

2.1.2. Immigrants – real problems and imagined threats

The migration situation in Russia is still dynamic. Although the largest wave of immigrants came to Russia in the 1990s²⁴, the country continues to be a destination for many foreigners. Currently the main objective of this migration is work. It is estimated that every year around 4.6 million people come to Russia to work illegally, and nearly 80% of the illegal workers come from the CIS countries (Azeris and Ukrainians are the largest groups, but the number of arrivals from Tajikistan and Uzbekistan is also increasing)²⁵.

The presence of immigrants, especially those of non-Slavic origin, provokes major tensions in the Russian population. The situation in Moscow, where the number of racist attacks is the highest, may serve as an example. Due to the attractiveness of salaries there, the capital is the main destination for job migrants of various ethnic backgrounds. According to the 2002 census, 15.2% of the inhabitants of Moscow were non-Russians; however, the real figure is much higher because of the presence of illegal immigrants who were covered by the census to only a limited degree. In 2008, one in every fifteen children born in Moscow had foreigners as parents²⁶.

The aversion to immigrants (in 2005, 57% of Russians declared a negative attitude towards them, and in 2007, 57% believed that the government should impose restrictions on their arrival in the Russian Federation²⁷) **seems to be one of the main constituents of Russian xenophobia.** Its underlying causes include real problems as well as numerous clichés and stereotypes, although the latter usually have little justification in any sober assessment of reality; nevertheless they reinforce the sense that these 'strangers' pose a threat to Russians.

a. Real problems

Russian xenophobic sentiments are rooted in real problems stemming mainly from **the unregulated status of immigrants in Russia**²⁸ and **the absence of integration programmes.** Illegal residence involves difficulties with obtaining work and residence permits due to bureaucratic procedures, corruption, the fact that illegal employment is profitable, and the existence of annual quotas on the number of foreign workers, which in Moscow had already been exhausted in the first quarter

of 2008. A separate problem concerns the unregulated status of persons who arrived in Russia back in the 1990s as part of the wave of migration following the collapse of the USSR, and who since then have been unsuccessfully applying for Russian citizenship (their children often have no citizenship at all). Due to the absence of appropriate documents, many immigrants have been deprived for years of basic social securities such as the right to free healthcare, education and legal work, and are forced to operate in the grey economy. This, in turn, **pushes them to the margins of social life and impedes their integration with the rest of society. In this situation, the immigrants' illegality becomes the source of many negative stereotypes on which xenophobia thrives.**

Cultural differences are also an issue. A growing proportion of those who have been coming to Russia in recent years are people born after the collapse of the USSR. As they were not schooled in the Soviet-era education system, they do not speak Russian well and do not know Russian culture. As immigrants, they tend to live within their respective ethnic enclaves. The Russians are very displeased with the fact that the newcomers do not integrate with the local population and live isolated from the ethnically Russian section of society. The cultural differences, and the sense of strangeness and the fears which they breed, are also among the direct causes for the development of xenophobic sentiments among the Russian population. This is one of the reasons why the Russians do not appreciate the important role of immigrants as a workforce which is indispensable for the continued development of the Russian economy. In the current demographic situation, in which the population is shrinking, the influx of immigrants is the only way to address the workforce shortages in the labour market and stop the depopulation of the Russian Federation. Instead, the Russians view the immigrants mainly as a potential threat.

b. Stereotypes and imagined pictures of immigrants

Most of the fears concerning immigrants stem from unfounded images of these groups, a lack of understanding, and stereotypes. Many widely-held negative opinions about the immigrants

have little to do with reality. The convictions which Russians hold about crime and competition on the job market may serve as an example. In 2005, 35% of ethnic Russians were displeased with the influx of immigrants, because of the conviction that the latter were taking jobs away from the local workers, and 31% believed that they were causing a rise in crime²⁹.

However, these opinions are not confirmed by figures on crime. Statistics show that crime rates among immigrants are much lower than among Russians. In 2007, criminal acts committed by foreigners throughout the country accounted for only 1% of all violations of law (of a total number of 3.58 million criminal acts, only 50,100 were committed by foreigners or people without any citizenship)³⁰. In most cases, the acts committed by immigrants were not grave crimes, and were usually committed in connection with the impossibility of acquiring the right to legally reside in the Russian Federation and obtaining a work permit. For this reason, document forgery is one of the more frequent kinds of crime which foreigners commit. Finally, the employers themselves sometimes contribute to crime among immigrants, by exploiting their illegal status and refusing to pay for their work³¹.

The commonly-held opinions about immigrants as competition in the labour market also turn out to be largely unfounded. It is true that the majority of immigrants who arrived in the Russian Federation following the collapse of the USSR have been better able to adapt to life in a market economy, more resourceful and more motivated than ethnic Russians, who have lacked entrepreneurial spirit and were accustomed to social security and the Soviet 'protective' economy. Unlike the Russians, who form a rather atomised society, the immigrants have been able to assist one another and co-operate within their ethnic diasporas. Their cultural traits, such as entrepreneurship and the tradition of working in commerce, have also played a role. Different ethnic groups of immigrants in the Russian cities have started to specialise in different sectors; for example, in Moscow Azeris dominate the trade in flowers, fruits and vegetables, Armenians specialise in small services such as shoe repairs, many Tajiks work as caretakers, and the Georgians are known as drivers of minivans, a popular means of city transport in Russia. The immigrants have

quickly filled posts in services, trade and on construction sites, and started to see real economic success. At the same time, they have become the main reasons for the frustration (and often objects of ordinary envy) for Russians who found it difficult to understand how the immigrants, many of whom were at the bottom of the social ladder and performed unprestigious, low-paid and heavy jobs, have nevertheless been able to enrich themselves. In this context, the aversion against immigrants appears to be related not so much to the competition for jobs, as to **a symbolic striving for social status**. Immigrants often perform jobs which average Russians do not want to do. The ban on bazaar trade imposed by the authorities on foreigners on 1 April 2007 may serve as an example. It was intended to reclaim jobs in the trade sector for Russian nationals. However, it soon turned out that few Russians were willing to work in bazaars and that people of different nationalities continued to form a large proportion of the employees in this sector of trade (having managed to evade the ban by ‘procuring’ Russian citizenship, hiring Russians as employees, or simply paying higher bribes). Moreover, immediately after the ban was introduced, a reduction in the number of bazaar stands was observed in some regions of Russia³².

2.1.3. Chechnya – “war in Russian minds and hearts”

The conflicts in Chechnya have undoubtedly been among the factors which contributed to the rise of xenophobic sentiments in Russia. However, it was only the Second Chechen War, which started in 1999 and was dubbed an ‘anti-terror operation’, together with the way it was instrumentally used to enable the future president Vladimir Putin to obtain power, that led to an unprecedented outbreak of anti-Caucasian sentiments.

The fact that the Chechen conflict spread to other regions of Russia through attacks against civilians (such as the explosions in residential buildings in Moscow in 1999, and the terror attacks at the Dubrovka theatre in 2002 at the school in Beslan in 2004 – irrespective of whether they had in reality been inspired by the militants or by the Kremlin), played a crucial role in the dissemination of these sentiments. Official propaganda, including the manipulations of media re-

ports on the events surrounding the conflict in Chechnya, have drastically reduced Russian society’s sense of security, for which ethnic Russians have collectively blamed the Caucasian nationals. The stories told by Russian soldiers returning from Chechnya, who have directly experienced the cruelty of the Chechen war, have also contributed to the development of xenophobic sentiments.

Triggered by the Chechen wars, the wave of refugees from the Caucasus who started settling down in various parts of the Russian Federation gradually made Russians realise the differences between the Russian culture and lifestyle and the mentality of the newcomers from the Caucasus. Currently, the latter are most frequently accused of aggressiveness, loud behaviour in public places, lack of respect for Russian customs, a provocative and derisive attitude towards Russian women, and living in closed enclaves. As a consequence of the mentality differences, post-war migrations and fear, many Russians have also developed a conviction that the Chechens are not equal citizens of the Russian Federation and should not enjoy the same rights as they do (see the studies on attitudes towards people from the Caucasus quoted in section 1.1.).

In addition, the aversion towards newcomers from the Caucasus, especially the Chechens, is frequently reinforced by their manner of conduct (pride and self-confidence) and provocative behaviour. They are often the first to use violence against members of other nationalities or provoke incidents of different kinds, which lead to violent reactions on the part of the Russians (or people of other nationalities) and end in local riots. This is what happened in August 2005 in the village of Yandyki, in the Astrakhan district, where locally resident Chechens, unprovoked, repeatedly used violence against the indigenous Kalmyks. This led to riots, the immediate trigger for which came from the killing of a local Kalmyk and the profanation of the local cemetery by the Chechens.

All this frequently engenders conflicts in everyday life, in which the factor of the two sides’ ethnic background plays an important role. Even though the war in Chechnya is officially over and reconstruction of the region is under way, the Russians’ aversion to people from the Caucasus

will long remain an unsolved social problem in Russia, which in future may lead to more tension.

2.2. Xenophobia in the context of Russian identity issues

Causes of Russian xenophobia should also be sought in the ongoing transformation of Russian society's consciousness and mentality. Xenophobia and the popularity of radical nationalist ideas are not only a reaction to the objective phenomena and problems affecting present-day Russia; they also seem to be an important element of the formation of a contemporary Russian national identity, and an attempt to answer the question of Russia's place in the world. This section presents some thoughts which the author believes are important to understand the underlying causes of these xenophobic sentiments and to complement the picture thereof. However, this is only an attempt to point to a wider problem which calls for a more thorough sociological or ethnological analysis, and which is beyond the scope of this paper.

The peaceful dissolution of the totalitarian Soviet state, the de-ideologisation of public life and the bankruptcy of the idea of building a single Soviet nation confronted the Russian population with the challenge of **re-defining their national identity**. It seems that it was precisely this need to know 'who I am', coincident with the emergence of an ideological void that formed after the collapse of the USSR in the absence of a new state ideology, that stimulated a renewed interest in local history and traditions of the particular regions, an interest that sometimes took the form of the creation of new myths and legends about the place, often invoking events and famous personalities from the history of both Tsarist Russia and the Soviet Union³³. According to the Russian sociologist Lev Gudkov, this search for roots exposed the differences between the various nationalities living in Russia, and activated a division into 'us' and 'strangers', thus forming a substrate for the development of ethnic xenophobia in Russian society³⁴.

It appears that the **sense of defeat and humiliation, lack of esteem and uncertainty about the future** all engendered by the collapse of the So-

viet Union and the (negatively assessed) transformation of the 1990s, also lie at the roots of Russian xenophobia. Research by Levada Tsentr shows that a majority of Russians (a proportion oscillating around 70% between 2000 and 2006) assess the period of Boris Yeltsin's presidency negatively³⁵. It was then that xenophobia probably became a way to **compensate for the lack of financial security or prospects for improvement in this sphere**, as well as **a defensive reaction to the fear of further transformations**.

With the change of political system, the foundations of national pride suddenly crumbled, as it turned out that the state which the Russians used to regard as a military and scientific power now had problems meeting the basic needs of its citizens, and had lost its leading position on the international scene. It seems that it was because of this kind of sentiment that in the late 1990s Russians started to compare themselves against others (the West, as well as Russian Federation citizens of other nationalities) and look for someone on whom they could blame their own failures. In this context, the aversion to other states and nationalities regarded as 'foreign' could have become, to some degree, **a way to compensate for the sense that Russia had lost its position as a world power³⁶ (or an expression of a desire to reclaim this position)**.

2.2.1. The young in search of an idea

Young Russians are the most susceptible to xenophobia. According to Russian sociologists, the proportion of supporters of extreme nationalist and chauvinist views is highest in this age group. This is evident in the light of figures on the popularity of the slogan of 'Russia for the Russians' quoted in section 1, as well as the fact that it is young people who commit the gravest crimes on ethnic grounds. Given the absence of other attractive ideas (which coincides with the crises of values and the family), and the fact that the Kremlin's preferred way of working with the young is through centrally designed, artificially created and subordinated youth movements, radical nationalism appears to be almost the only authentic ideological option. It becomes even more attractive given the fact that it appears to address the problems which young Russians face in their everyday life, namely the ethnic tensions which genuinely exist in Russian society.

3. The authorities' approach to xenophobia

3.1. Instrumental use of nationalism and xenophobia

During Vladimir Putin's presidency, the government frequently referenced Russian nationalism. It could be argued that, to some extent, Putin came to power by manipulating the xenophobic sentiments of the ethnic Russian population, by taking a tough stance on real or supposed Chechen terrorism (state propaganda equated terrorists with Chechens and other Caucasian nationals). In the following years of Putin's presidency, pledges to rebuild a strong Russia and make its citizens proud of their country again after the difficult and humiliating Yeltsin era started to play an increasingly important role. Noting the high popularity of such slogans and the large potential of xenophobic sentiments, the Kremlin started to use them as a convenient instrument of governance and a way to boost the popularity of its actions.

3.1.1. A way of consolidating the public around the government

During Vladimir Putin's rule, the authorities returned to the rhetoric of threat, which was already familiar from Soviet times, and rested on an image of Russia as a 'besieged fortress'. The motif of an enemy, whether external (the West, especially the United States) or internal (usually Islamic terrorists or democratic opposition) has been present in nearly all the important speeches which Putin delivered as president. It featured in his addresses following the Beslan tragedy and in ceremonial speeches on the sixtieth anniversary of the end of World War II, and on National Unity Day in 2007³⁷. The fear of an enemy and the efforts to instil a sense of threat posed by 'strangers' (which term may refer to immigrants, Chechens or even citizens of other countries, depending on the situation) are intended to consolidate Russian society around the current leadership, which pledges to protect Russians from such dangers.

The Russian authorities often demonstrate an internally contradictory attitude towards the issues of xenophobia and nationalism in Russia. On the hand, they themselves resort to xenophobic rhe-

toric in order to build a sense of threat, while on the other, depending on the need, they depict radical nationalists as an evil and undesired element, or even as an actual threat to the state's security. Such criticism (or other measures designed to create the impression that the government firmly opposes the extreme radicalism of nationalist groups) is **intended to build a positive image of the Kremlin as a body promoting the ideals of tolerance and combating racial discrimination**. However, the efforts to instil a fear that Russia might become destabilised due to ethnic conflicts threatening a break-up of the country, or concerns that the radicals (to whom the authorities refer to as 'fascists') might come to power, mean that the Kremlin appears to the society as the only force capable of effectively preventing these eventualities.

3.1.2. The fight against the opposition

By manipulating such notions as extremism, nationalism and fascism, the Russian authorities have developed instruments which enable them to combat their political opponents effectively. A specific replacement of meanings occurs, as a result of which opposition activists (especially democrats and human rights defenders), who have nothing to do with radical nationalism, are sometimes referred to as 'fascists' or extremists. They face accusations on both the propaganda level (for example, in 2005 the pro-Kremlin youth organisation Nashi distributed a brochure with a list of fascists active in Russia, which included the names of mainstream opposition activists), and through the legal process in courts. In the latter case, anti-extremist laws³⁸ are effectively used to neutralise inconvenient individuals or eliminate opposition organisations. One of the most notorious cases of this kind was the trial of Stanislav Dmitrievsky, a human rights activist and head of the Russian-Chechen Friendship Society (RCFS), which ended with a suspended sentence of two years in prison for "inciting ethnic hatred". The pretext for the indictment came from the publication of appeals by Aslan Maskhadov and Akhmed Zakayev for the opening of negotiations to resolve the conflict in Chechnya peacefully. In connection with this verdict, the RCFS itself was soon deemed to be an extremist organisation and was disbanded³⁹.

The authorities' attitude towards the mainstream opposition, which they persecute by means of anti-extremist legislation, stands in contrast to their approach to genuine radical nationalists. In many cases, it has been easier for them to organise public demonstrations than it has for the democratic opposition movement The Other Russia.

3.1.3. Legitimising Russia's foreign policy and pressuring disloyal neighbours

Xenophobic sentiments are also used to legitimise the Kremlin's foreign policy in the eyes of the Russian population. Tensions in relations between the Russian Federation and other countries, as well as problems and controversies in bilateral relations, always lead to negative media campaigns directed against Russia's opponents on the international scene. Propaganda campaigns present a biased picture of the situation and boost public support for the position of the Russian authorities in any given conflict.

It has also been noted that, in addition to propaganda, the Russian authorities do not hesitate to resort to purely discriminative measures against nationals of any country with which Russia is in conflict. The large-scale anti-Georgian campaign of autumn 2006 may serve as an example. The state sanctions which Russia imposed on Georgia were accompanied by a campaign of repression against people of Georgian nationality residing in the Russian Federation. Massive checks were performed at Georgian restaurants, shops and casinos, motivated by alleged violations of the law by Georgian owners, and deportations of Georgians residing in Russia were carried out (during which two people died). The anti-Estonian campaign in May 2007, which was launched in connection with the conflict concerning the relocation of the Bronze Soldier monument in Tallinn, had a slightly different character; the political action quickly transformed into a campaign of ethnic discrimination, which the public spontaneously joined. The scale of popular reaction was probably more than the authorities had expected. In addition to demonstrations in front of the Estonian embassy, traditionally organised by the pro-Kremlin youth groups, the Russian people launched a whole range of spontaneous initiatives openly ridiculing and discriminating against the Estonians, including anti-Estonian posters, signs prohibiting the Estonians from entering

clubs and restaurants, or even a proposal to organise a contest for the design of a 'stupid Estonian' monument.

Such 'black campaigns' against other nationalities play yet another important role: in conflict situations; they are an additional form of pressure (allegedly initiated spontaneously by the Russian public) against the authorities and public opinions in the antagonist state.

3.1.4. A way of handling social problems

Xenophobia and nationalism in Russia also serve as a kind of 'safety valve' in the case of various social tensions, especially in the social sphere. By blaming the given problem on the immigrants, for example, the authorities 'channel' social frustration without having to implement difficult and unpopular reforms.

The government's ordinance of November 2006 providing for a gradual banning of foreign merchants from the Russian bazaars may serve as an example. It was introduced purportedly to put the situation of street trade in Russia in order and promote Russian workers in the sector; however, the new legislation turned out to have been primarily a populist manoeuvre by the government. It reflected the anti-Caucasian and anti-migrant phobias of the public (ethnic Russians had long been dissatisfied with the fact that immigrants were a dominant group among the bazaar traders⁴⁰) and did not lead to any real change in the situation⁴¹.

3.2. Preventing xenophobia, or eliminating rivals?

Under Vladimir Putin, the Kremlin's attitude towards the nationalists remained ambiguous for a long time. Officially, the authorities opposed all forms of discrimination on the grounds of nationality. Vladimir Putin repeatedly distanced himself from radical nationalism and anti-Semitism. On the other hand, the negligence of the courts⁴² and the police in handling crimes with a racist background and the almost total absence of any reaction to aggressive, openly Nazi or racist rhetoric, implied the tacit approval of the activities of extreme nationalist groups. For this reason, under Putin's presidency, it could long have been argued that the nationalists were quietly supporting the Kremlin, and that some of them had

started to identify with the authorities, and even support their decisions. This tendency became particularly apparent when the authorities introduced new, stricter immigration regulations. This marked a considerable change in comparison to the early 1990s, when most nationalist groups regarded themselves as right-wing opposition to the authorities.

It appears that in the second half of 2007, the Kremlin started to send signals indicating a certain correction of its original attitude towards xenophobia and nationalism. Seeing the growing political ambitions of nationalist leaders, as well as the expanding organisational and mobilisation potential of their groups discussed in the previous sections, the Russian authorities have taken a visibly stricter line towards nationalist organisations. As a result, charges of spreading hostility between nationalities were brought against the leaders of several nationalist organisations. In summer 2007, Maxim Martsinkevich, the leader of Format 18 (also known as 'Tesak' (machete)) was detained. This was significant as the first arrest of the leader of a group which was known to promote racist and Nazi content, such as recordings of the beatings of homeless people and immigrants, with impunity. The organisers of a nationalist march in November also faced difficulties; the Moscow city authorities granted permission for the march, but at the same time undertook measures to intimidate its organisers; for example, the DPNI leader Alexander Belov was arrested, some people had their apartments searched, and others were compelled to sign declarations to the effect that they would not participate in the march. In September 2007, the Federal Registration Service denied registration to the nationalist party Great Russia, which was essential for participation in the 2007 Duma elections⁴³. On 10 November 2007, during the celebrations of Police Day, President Putin personally called on the police officers to firmly combat any forms of nationalism, xenophobia and religious hatred in Russia. The Kremlin's new attitude triggered a wave of criticism on the part of the nationalists, which was directed against the authorities or even President Putin himself, which may mean that the nationalist groups will again move into opposition.

At the beginning of 2008, the government took further steps to counteract the aggression of Russian skinheads. The Moscow authorities announced measures including the creation of a special investigation and operational taskforce on ethnically motivated crime, as well as a Russian-Kyrgyz investigation group tasked with investigating the repeated attacks against Kyrgyz nationals. Vladimir Putin for his part assured the participants of the informal CIS summit on 22 February that Russia would firmly combat xenophobia and intolerance directed against CIS nationals⁴⁴. Finally, in 2008 the long-debated trials of the perpetrators of racist attacks were held and ended with long prison sentences. To a large extent, these measures were undertaken for show, and they focused mainly on Moscow. They were intended to ease the tense atmosphere surrounding the problem of ethnically-based aggression, which in January 2008 developed an international dimension. The direct impulse for the measures discussed above came from the intervention of Kyrgyzstan, which on 31 January sent an official protest note to the Russian authorities concerning the repeated murders of Kyrgyz nationals in Russia.

All these measures, seen in the context of the Russian authorities' instrumental attitude towards the issues of nationalism, suggest that the Kremlin is beginning to combat crime and discrimination on the grounds of nationality, albeit only when it notices that the problem is getting out of hand and the nationalists begin to develop wider, independent political ambitions. In this situation, the Kremlin's activities seem to be **a measure to combat political rivals, much more than a way to address the real causes of xenophobia among the Russian population.**

3.3. Monopolisation

As another way to exploit the popularity of xenophobic ideas while stopping the ambitions of radical nationalists, the Kremlin **is seeking to establish a monopoly** on nationalist ideas in Russia. This has become apparent in a series of initiatives (connected to a greater or lesser degree of officialness with the authorities) which are designed to take over the spheres so far dominated by the nationalist groups, and promote the Kremlin's own, slightly moderated version of Russian

nationalism in which loyalty to the government would be a key element. The so-called 'Russian project' was launched in the spring of 2007 under the aegis of the pro-Kremlin United Russia party. Its objective was to initiate a wide public debate on 'Russianness', but in fact it was intended to win over the moderately nationalist electorate in the run-up to the parliamentary elections. The project's principal goal was to end the radical groups' monopoly on nationalist rhetoric. The main result of the project consisted in the setting up of a website, the forum section of which contains some openly xenophobic contributions, and serves as a more moderate alternative for other existing nationalist websites. The idea of exploiting nationalist sentiments is not new. The nationalist Fatherland party was created behind the scenes at the Kremlin in 2003, shortly before the parliamentary elections, with the same idea in mind (it was designed to be an opposition force). Two years later, the authorities withdrew their support for the project because of its leaders' excessive ambitions, and consequently, Fatherland became the object of various forms of persecution (for example, it was not permitted to participate in the elections for the Moscow Duma), and finally broke up⁴⁵.

At present, efforts are also being made to replace the activities of the radical groups with initiatives by pro-Kremlin youth organisations. The most outstanding example was the joint operation organised in September 2007 by the police and the 'Locals' organisation (acting under the patronage of the Moscow region governor Boris Gromov), the objective of which was to detain illegal immigrants in Moscow bazaars. In a sense it could be viewed as an alternative to the anti-immigration activities of the Movement Against Illegal Immigration. It should also be noted that, depending on the government's current needs, the pro-Kremlin youth organisations are prone either to resorting to xenophobic rhetoric or promoting the ideas of tolerance and peaceful coexistence of all the nations of the Russian Federation. The activities of Nashi may serve as an example. Nashi have organised tolerance-promoting events, such as National Unity Day event in 2007, on the occasion of which a gigantic 'quilt' was sewn as a symbol of peaceful coexistence among the many nations of Russia (the event brought together 10,000 ac-

tivists). However, they were also behind the xenophobic protest actions held in connection with the relocation of the Bronze Soldier monument in Tallinn.

4. Forecasts

4.1. Short-term perspective

4.1.1. Xenophobia will primarily remain a serious social problem

Since there are objective factors at the root of the xenophobic sentiments of the Russians, and since the authorities are not taking adequate measures to solve the related problems, **xenophobia is likely to remain a serious social issue in Russia for a long time.** The Russian people, and especially the Russian authorities, need first of all to address the problems of integrating immigrants and dealing with the negative stereotypes which exist concerning some groups of Russian citizens, specifically the Caucasian nationals. Since there is no positive ethnic policy, and since the authorities are not taking any strong measures to combat ethnically motivated violence, it is probable that in the immediate future **the number of victims of racist attacks will increase, and everyday conflicts between the Russians and the members of other nationalities will continue, creating ever deeper divisions within the multinational society of the Russian Federation.**

4.1.2. Radical nationalism will not dominate the Russian political scene

The Kremlin is unlikely to stop using xenophobia as a policy instrument in the immediate future. It will rather **seek to control it to the greatest extent possible and to hold a monopoly on this kind of idea.**

However, it seems unlikely that **radical nationalism should, in the short term, become the main idea organising political life in Russia.** There are three main reasons for this.

Firstly, Russian society is very apathetic and passive, and largely supports the current government. Following the negatively perceived presidency of Boris Yeltsin, which is mainly associated with general chaos, the current regime affords the Russian people a sense of stability, security and order. For these and other reasons, it is unlikely that Russians will support xenophobic ideas advocated by political forces other than the current ruling elite, especially if these ideas threatened

to destabilise the country (for instance, by inspiring ethnic conflicts).

Secondly, the current government does not view radical nationalism with its 'Russia for the Russians' slogan as a potential new ideology for contemporary Russia. The aggressive rhetoric of the nationalists, which is detrimental to Russia's international image and may run out of control, is much less profitable for the Kremlin than the vague ideology linking the eras of Tsarist Russia and Soviet times with the present day, and underlining the exceptional character of the broadly understood concept of 'Russian civilisation' (as opposed to the West).

Thirdly, paradoxically, even though the current authoritarian system of governance in Russia is conducive to the development of xenophobia, at the same time it effectively stops the political ambitions of the leaders of radical nationalist organisations. On the one hand, the authorities exploit xenophobic sentiments to achieve their short-term political objectives, namely combating the opposition, dealing with social problems or legitimising their foreign policy, and thus reinforcing and engendering xenophobic sentiments in Russian society. On the other hand, however, they are stemming these xenophobic tendencies; by fighting any and all forms of opposition, they are also preventing the right-wing radicals from developing into a major political force. In other words, the monopoly on power held by the current ruling group seems to offer a temporary guarantee that radical nationalist political forces will not dominate the political scene in Russia.

4.2. Long-term perspective

4.2.1. The hidden potential

In the longer run, the instrumental use which the Russian authorities are making of xenophobia may prove destructive. Extreme nationalism and xenophobia have a large hidden potential. This stems from such factors as the popularity of xenophobic views in Russian society, the growing acceptance of (or at least indifference to) radical and often racist ideas, the absence of an elite which could become a force capable of forging more tolerant views, and the absence of any equally appealing and strong alternative to na-

tionalism — an idea that could serve as the focal point for the development of a modern identity of the Russian people as citizens of a multi-ethnic state.

In these circumstances, should the current political regime in Russia lose strength (which seems rather unlikely in the current political and economic situation), a turn towards nationalism as the main idea at the centre of the Russian political scene would be a possible scenario. It seems that such a crisis could give the nationalist movements an opportunity to play a prominent political role.

Agata Dubas

Text completed in September 2008

APPENDIX

Examples of nationalist organisations currently operating in Russia⁴⁶

The Movement Against Illegal Immigration (Dvizhenie Protiv Nelegalnoy Immigratsii)

Leader: Alexander Potkin, publicly known as Alexander Belov. He chose this pseudonym to have a name that would sound more classically Russian. The new name may also evoke racist associations: Belov comes from the word *biely*, which means ‘white’ in Russian, and may suggest racist concepts, such as the struggle for the purity of the white race. Belov’s political origins lie in the *Pamyat* National Patriotic Front (NPF) which had something of a legendary reputation in the early 1990s. He is a highly controversial figure among ultra-rightist radicals in Russia. He has been accused of provocations, co-operation with the Kremlin’s ‘political technologists’, and lies which have allegedly compromised the reputation of nationalist organisations.

The DPNI is an extreme-right movement which advocates xenophobic and racist concepts (in particular against immigrants from the Caucasus and Central Asia) under the pretext of combating illegal migration in Russia. It was established in 2002 following the massacre of Armenians in Krasnoarmeysk. This networked organisation, with leaders in many regions of Russia, has not been registered. It gained real popularity after joining the ethnic riots in the Republic of Karelia in 2006. In May 2008, a division occurred within the organisation, in connection with changes implemented with a view to transforming it into a more hierarchic structure with a status and membership procedures. As a result of this division, a group of DPNI adherents led by Dmitry Zubov (the head of the Nationalist Students Union) quit the organisation. Website: <http://www.dpni.org/>

The Russian Social Movement (Russkoe Obshchestvennoe Dvizhenie)

A nationalist-patriotic organisation operating mainly online (including through the LiveJournal community portal). It formed spontaneously in May 2005 as a group of people gathered around the journalist Konstantin Krilov (who earned his fame with an article comparing Chechen militants

to those Chechens who co-operated with the Nazi army during World War II) and his collaborators. The direct impulse for the formation of the movement came from the campaign to assist Alexandra Ivannikova, a Moscow resident accused of having lethally wounded an Armenian taxi driver who, according to different versions, tried either to rape her or to seduce her without the use of force. It was during the campaign to defend Ivannikova (who was finally cleared of the charges of deliberate murder) that the Russian Social Movement formed. It set as its main objectives the fight against Russophobia and the provision of assistance to Russians who were discriminated against or persecuted on the grounds of nationality. The organisation is not officially registered. As a result of the division which occurred in 2007, two competing groups formed within the RSM: one, larger and more active, led by Krilov (RSM-Russia) and the other led by Vyacheslav Makarov.

National Socialist Movement – Slavonic Union (Slavyanskiy Soyuz)

Leader: Dmitry Dyomushkin

A national socialist movement which spun off from Russian National Unity in the late 1990s. The organisation propagates racist slogans, uses symbols evocative of Nazi ideology and Hitler's Germany (the Russian acronym SS is a reference to Hitler's SS units), and makes an equation between the Slavonic community and the white race. Another aspect of the Slavonic Union's activity concerns the operation of paramilitary units; the organisation organises trainings and shooting practice. Divisions of the organisation are active in more than a dozen Russian cities including Moscow, St. Petersburg, Vladivostok, Lipetsk and Saratov. The SS also organises assistance for the people convicted for ethnically motivated crimes and their families.

Website: <http://www.demushkin.com/engine/>

National Socialist Society (Natsional-sotsialisticheskoe obshchestvo)

A neo-Nazi organisation formed in 2004 as a result of the schism of a group of Slavonic Union activists. In 2005, it established branches in Voronezh and Ryazan. The National Socialist Society (NSS) advocates "the unification of all Russian territories within Great Russia" in which the Russians would be the only titular nation. *The For-*

mat 18 skinhead group, notorious for distributing recordings of the beatings of homeless people and immigrants, was also part of the Society. Its newspaper, *Korpus* has been officially registered with the Ministry of Information and Communication Technologies since 2003 (under the number PI 77-15644).

In September 2007, following a split in the organisation occasioned by a conflict between its leaders, two groups emerged, both of which considered themselves to be the 'true' National Socialist Society: the group led by Dmitry Rumtsev (the founder of NSS) and the group led by Sergei (Malyuty) Korotkikh called 'Korotkikh-Malyuty'. In April 2008, another split occurred (in connection with a conflict concerning the leader, and allegations that he had been loyal to the authorities and wasted the organisation's funds) and Rumtsev's group disintegrated completely.

The National Union (Narodniy Soyuz)

Leader: Sergei Baburin

The group is officially registered as a national-patriotic party. It was established in 2001. Previously, it operated under the name *Narodnaya Vola* [National Will] (the change was introduced at the March 2007 congress, when the party was joined by thirteen other nationalist groups). In 2003, eight members of *Narodnaya Vola*, including Sergei Baburin, won parliamentary seats as members of the *Rodina* [Motherland] party (*Narodnaya Vola* was one of the three parties forming the *Rodina* party bloc). In 2007, the Central Election Commission refused to admit the party to the parliamentary elections due to the high number of falsified signatures under its list. The party promotes national socialist slogans (for example, during the congress in March 2007 it adopted a programme entitled 'Za russkuyu Rossiu' ['for a Russian Russia']), as well as the ideas of a Russian national revival, and recognises Orthodoxy as the principal religion of the Russian Federation. It organised a nationalist march on 4 November 2007, which was intended to compete with a similar event organised by the DPNI.

Website: <http://www.partia-nv.ru/>

Rus – Party for the Defence of the Russian Constitution (Partya Zashchiti Rossiyskoy Konstitutsii PZRK “Rus”)

Leader: Yuri Vasin

The organisation was established in August 2006 by members of several neo-Nazi and radical nationalist groups originating from Russian National Unity. Its shortened name is at the same time the name of the Rus mobile anti-aircraft missile system. Unofficially, the ‘Russian constitution’ is understood not as the constitutional act of the Russian Federation, but rather as the broadly understood tradition of the Russian nation. The organisation consists of two wings: one group makes reference to German Nazi ideology, whereas the other, national patriotic wing advocates views which are a combination of fascism, Stalinism, Orthodoxy and Euro-Asian concepts. In March 2007 the party was denied official registration by the court. Website: www.pzrk.ru

Russian National Unity (Russkoe Natsionalnoe Edinstvo)

In the 1990s, this was the largest nationalist group in Russia with around 50 registered branches in various parts of the country. Founded in 1990 by Alexander Barkashov, a member of the *Pamyat* National Patriotic Front (NPF), it advocated neo-Nazi and racist ideas and considered Caucasian nationals, Jews and democrats to be the enemies of Russia.

In 2000, a division occurred in the organisation. It is believed that the causes of the split included differences in attitudes towards President Vladimir Putin as well as a loss of confidence in Barkashov. As a result of the conflict, several organisations formed. Currently, the Russian Civic Patriotic Movement-Russkoye Natsionalnoye Edinstvo functions under the name Russian National Unity (Rus. VOPD RNE). It is a networked organisation without a single leader, with branches in several dozen Russian regions (website: www.rne.org). Barkashov himself has founded a movement named after himself, which is limited to a website and a head office in Moscow.

¹ All surveys quoted in section 1.1 were carried out by Levada Tsentr.

² Russian xenophobic views are also visible in their attitude towards the inhabitants of the Caucasian region, which are described in greater detail in the section The targets of xenophobia.

³ <http://www.levada.ru/press/2007090301.html>

⁴ L.D. Gudkov, ‘Rossiya dlya russkikh...’, p. 54 in *Nuzhny li immigranty rossiyskomu obshchestvu?*, Moscow 2006.

⁵ In 2002, up to 68% of ethnic Russians declared a negative attitude towards immigrants (foreigners as well as nationals of the former Soviet republics and refugees from the Caucasus, Central Asia and Afghanistan (data of Levada Tsentr, *Yezhegodnik*, Moscow 2006).

⁶ The Chinese are the second group, after Caucasian nationals, on whom Russians would like to impose restrictions concerning the right to reside in Russia (according to research by Levada Tsentr, 2006). Russian society maintains the myth of a threat of a Chinese expansion, which is particularly strong in the Russian Far East, and which may be the probable source of the unfriendly attitudes towards Chinese migrants. This stands in contrast with the generally positive attitude of the Russians towards China, a country perceived as one of Russia’s most important friends.

⁷ According to Levada Tsentr, in 2006 30% of Russians declared unfriendliness or irritation towards the Roma, and in the case of the Chechens the number was 24%. Levada Tsentr, *Yezhegodnik*, Moscow 2006.

⁸ *Obshchestvennoe Mnene*, Levada Tsentr, *Yezhegodnik*, Moscow 2006, p.164.

⁹ For information on the attitude towards mixed marriages see Gudkov ‘Rossiya dlya russkikh...’, p. 73 in “Nuzhny li immigranty rossiyskomu obshchestvu?”, Moscow 2006; for the opinion poll on restrictions on access to restaurants, see Levada Tsentr, *Yezhegodnik*, Moscow 2006.

¹⁰ Russian attitudes towards a country are usually much more hostile than towards the inhabitants of that country. The main reason for this is that tensions in mutual relations are usually blamed on the authorities or on the abstractly understood ‘state’, rather than the inhabitants, with whom Russians frequently have positive personal experiences and close cultural, family or other relations. This phenomenon is particularly prominent in the cases of Ukraine, Belarus and Georgia.

¹¹ After the ‘Orange Revolution’ the Levada Tsentr observed a rise in negative feelings towards Ukraine. Between 2004 and 2005, the number of people declaring a positive attitude towards this country decreased by 19%, from 79% to 60%, while the number of those declaring a negative attitude increased by 16%, from 13% to 29%. Similar tendencies were observed in opinion polls on Georgia and Estonia, the two countries which started to be regarded by the Russian public as Russia’s main enemies in the aftermath of the 2007 and 2008 crises mentioned above. The results of opinion polls on this subjects may be found in the studies of Levada Tsentr at: <http://www.levada.ru/press/2007082302.html>, <http://www.levada.ru/press/2007091704.html>, <http://www.levada.ru/press/2007091704.html>. The deterioration in Russian attitudes towards Georgians as a result of the anti-Geor-

gian propaganda campaign during the Russian-Georgian conflict in August 2008 is discussed in the CES commentary by Jadwiga Rogoża entitled 'Russian propaganda war: media as a long- and short-range weapon' <http://osw.waw.pl/en/epub/ecomment/2008/080911/Commentary09.htm>

For more information on this subject, see also section 3.1.3.

¹² The SOVA Centre is a think tank whose field of interest includes problems of nationalism and xenophobia in Russia, as well as social and religious issues and the defence of human rights. It constantly monitors cases of violence on nationalistic grounds. However, its statistics cannot possibly reflect the real number of crimes of this kind, because they are based on the Centre's proprietary calculations, which are carried out on the basis of available materials such as reports in the media, the press and the internet, and official data. The real number of crimes committed on nationalistic grounds is much higher, but owing to the low detection rates, the fact that they are often classified as common banditry without a racial hatred motive, and the lack of reliable police and court statistics on the subjects, it is not possible to accurately assess the scale of the problem.

¹³ The attacks also target homosexuals and members of other subcultures, including left-wing youth and anarchists, whose views differ from those of the extreme nationalists.

¹⁴ <http://www.polit.ru/research/2007/12/28/verhovskiy.html>

¹⁵ 'V moskovskom VUZe posadili pod zamok inostrannykh studentov', www.gzt.ru <http://www.gzt.ru/society/2007/04/19/174520.html>

¹⁶ In his article entitled 'Ultrapravye tendentsyi v futbolnykh fanatskikh gruppirovkakh v Rossii' (in *Russkiy natsionalizm*, Moscow 2006) Alexei Kozlov estimates that there are around 10,000 football hooligans with extreme nationalist views, and that a majority of them operate in Moscow and St. Petersburg.

¹⁷ <http://xeno.sova-center.ru/29481C8/A91EC67>

¹⁸ Natsist tyurme ne rad, <http://www.newizv.ru/news/2007-11-21/80153/>

¹⁹ Actions in defence of political prisoners were organised in as many as fifteen regions of Russia. <http://xeno.sova-center.ru/29481C8/A91EC67>

²⁰ Alexander Verkhovskiy, „Ideynaya evolyutsiya russkogo natsionalizma: 1990-e i 2000-e gody” [in:] *Verkhi i nizy russkogo natsionalizma*, Moscow 2007.

²¹ <http://www.velikoross.ru/>

²² Based on figures from the Federal State Statistics Service: www.gks.ru and CES Studies: L. Szerepka, *The demographic situation in Russia*, 2006.

²³ Research by Levada Tsentr, *Yezhegodnik*, Moscow 2006.

²⁴ Between 1989 and 2002 around 11 million migrants, mainly from the CIS, came to Russia. A large proportion of this number were Russians returning to their home country following the collapse of the USSR. As yet, not all of them have managed to obtain the status of legal residents.

²⁵ L. Szerepka & M. Jaroszewicz, *Migration challenges in the European Union's Eastern Neighbourhood*, p.69, Warsaw 2007.

²⁶ http://www.gazeta.ru/education/2008/02/08_a_2629721.shtml

²⁷ Figures for 2005 by Levada Tsentr: Gudkov "Rossiya dlya russkikh..." p. 71 in *Nuzhny li immigranty rossiyskomu obshchestvu?*, Moscow 2006. The Levada Tsentr figures for 2007 are available at <http://www.levada.ru/press/2007082901.html>

²⁸ *Profil*, 4 February 2008.

²⁹ 2005 figures by Levada Tsentr: Gudkov, "V poiskakh kozlov otpushcheniya..." p.103 in *Nuzhny li immigranty rossiyskomu obshchestvu?*, Moscow 2006.

³⁰ Figures from the Russian Interior Ministry, <http://www.mvd.ru/stats/10000033/10000147/5194/> A much higher crime rate is observed in Moscow. According to the Interior Ministry, in 2006 criminal acts committed by foreigners and people without citizenship in Moscow accounted for 17.83% of the total number. However, as in the other regions, members of this group usually did not commit grave crimes.

³¹ "Moskva chuzhim ne verit", *Novye Izvestia*, 10 October 2007.

³² Unfortunately, no statistical data is available on the change in the ethnic structure of bazaar employees following the introduction of the new regulations. However, according to press reports, initially it was mainly Chinese traders in Russia's Far East who complied with the ban. Immediately after the ban was introduced, a slight decline in the number of bazaar stands used was also observed in other regions and cities; according to figures from the Federal State Statistics Service, the proportion of used bazaar stands decreased in the first days after the introduction of the ban from 76% to 68% in Moscow, from 67% to 57% in Arkhangelsk, and from 57% to 55% in St. Petersburg, <http://www.rosbalt.ru/2007/04/11/292832.html>. However, on the national scale, the situation did not change radically. Sample articles describing the situation following the introduction of the new rules can be found at: <http://www.mospravda.ru/issue/2007/04/26/article6056/>, <http://www.gzt.ru/wallet/2007/04/02/220015.html>, <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=755069>

³³ *Dokopatsya do korney*, *Novye Izvestia*, 17 July 2007.

³⁴ Lev Gudkov, 'Ksenofobiya kak problema: vchera i segodnya', *Nezavisimaya Gazeta*, 28 December 2005.

³⁵ In 2007, this proportion rapidly decreased to 49%, a development undoubtedly influenced by the death of Yeltsin himself. However, opinions about his era have remained unchanged; it is commonly regarded as a period of the chaos and decomposition of the Russian state. Source: <http://www.levada.ru/press/2007051701.html>

³⁶ According to Levada Tsentr, in 2005 66% of Russians believed that Russia was not a great power in that period.

³⁷ The text of President Putin's address after the Beslan tragedy, on 4 September 2004: http://www.kremlin.ru/appears/2004/09/04/1752_type63374type82634_76320.shtml, the text of Putin's speech during the parade on the sixtieth anniversary of the end of World War II on 9 May 2005: http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/09/1100_type63374type82634type122346_87819.shtml, the text of Putin's conversation with students of military schools and representatives of youth organisations on the occasion of National Unity Day on 4 November 2007: http://www.kremlin.ru/appears/2007/11/04/1620_type63376type82634_150255.shtml

³⁸ The term 'extremism' was first introduced into Russian legislation in 2002 with the adoption of the law entitled 'On the prevention of extremist activities'. In April 2006, amendments to this law were enacted, which expanded the scope of the term and introduced stricter penalties for extremism.

³⁹ The Russian-Chechen Friendship Society was formally recognised as an extremist organisation under the anti-extremism legislation, the actual reason being that it had not publicly distanced itself from its leader.

⁴⁰ In November 2006, before the entry into force of the new legislation, 75% of Russians were in favour of banning foreign workers from the bazaars. Figures by the Russian state-owned public opinion institute VCIOM, available at http://wciom.ru/novosti/press-vypuski/press-vypusk/single/3663.html?no_cache=1&cHash=487326b8be&print=1

⁴¹ The bazaars issues is discussed in greater detail in section 2.1.

⁴² Between 2004 and 2006, a positive dynamic was observed in the number of convictions for crimes with an ethnic or racial background. The number of cases considered by the courts and the number of convictions doubled each year during the period in question (in 2004 9 verdicts were given and 24 people were convicted; in 2005 there were 17 verdicts and 51 persons were found guilty, and in 2006 33 verdicts were meted and 85 people were convicted). However, preliminary figures for the first eight months of 2007 (15 verdicts and 31 people convicted) suggest that the efficacy of courts in prosecuting crimes with a nationalist background is in fact decreasing. In addition, the number of trials is disproportionately small considering the growing scale of violence (the 33 verdicts given in 2006 certainly did not reflect the real number of attacks, as according to estimates by the SOVA Centre, the number of victims in that year amounted to at least 552). The efficacy of courts in combating discrimination on the grounds of ethnicity or race is also diminished by the fact that some cases end with acquittals, due to a lack of evidence, for example; while some other cases are classified as ordinary hooliganism. G. Kozhevnikova, 'Radikalniy natsionalizm v Rossii...' in *Verkhi i nizy russko-go natsionalizma*, Moscow 2007.

⁴³ The Federal Registration Service twice refused to register Great Russia for formal reasons, because of the incompatibility of the party's statute with the Russian law. This proves that the case had a political background, especially in the light of the fact that representatives of Great Russia had repeatedly emphasised that the programme documents had nothing to do with the real objectives and tasks of the party, and had largely been copied from documents of the already registered pro-Kremlin party Russia of Justice. http://xeno.sova-center.ru/29481C8/A05A12F#r2_5

⁴⁴ <http://www.newsru.com/russia/22feb2008/sngg.html>

⁴⁵ The case of Dmitry Rogozin, the leader of *Rodina*, is another illustration of the authorities' attitude towards the questions of xenophobia and nationalism. Even though the Kremlin withdrew its support for the party, Rogozin himself was appointed as Russia's permanent representative to NATO on 10 January 2008.

⁴⁶ Information in the annex comes from the websites of the organisations presented here, as well as <http://www.anticomprotat.ru> and <http://xeno.sova-center.ru>